

Zij ‘met leege handen’

Een cultuurhistorische psychoanalyse van de discursieve tegenstelling
tussen kinderloze vrouwen en moeders in Nederland (1880-1960)

Masterscriptie Cultuurgeschiedenis van Modern Europa, Universiteit Utrecht

Student: Celeste van Veenen (6936407)

Begeleider: dr. Willemijn Ruberg

Datum: 20 juni 2022

Woordaantal: 17.652

Abstract

Between 1880 and 1960, birth rates were steadily decreasing in the Netherlands. Simultaneously, however, motherhood was profoundly idealized and propagandized in Dutch public debate during that period. The aim of this thesis was to examine whether childless women, for not fulfilling their ‘reproductive destiny’, were represented as being inferior to mothers in Dutch public debate between 1880 and 1960. I decided to use a method of cultural historical psychoanalysis to answer that research question. For a complicated phenomenon like childlessness, it is crucial to take into consideration the subject position, of in this case childless women and mothers, and the way in which subjects are shaped and formed by sociocultural, biological, and psychological structures. By studying the in-text signs of resistance, silence, and transference, psychoanalysis was used to analyze the subconscious structures that influenced the binary opposition between mothers and childless women.

The sources that were studied – newspaper and magazine articles – represent the different aspects of childlessness in a significantly negative manner. Psychoanalysis showed that childless women were generally represented as the lesser, lacking ‘other’, since they could not answer what most people considered to be the ‘highest natural calling’ of women: motherhood. This resulted in childless women being portrayed as, for example, lonely, bitter, foolish, lazy, and jealous. I argue that the negative framing of childless women, as inferior to mothers, is a sign of both repressed frustrations and a partially subconscious practice of identity reinforcement. The fact that some women were challenging that status quo by not fulfilling their gender’s ‘destiny’ (both voluntarily and involuntarily), roused resistance in the patriarchal public debate. It is also an example of Freud’s narcissism of minor differences, that explains how the biological distinction between men and women served as a basis on which men could reinforce their group identity as opposed to women, and on which mothers could reinforce their identity as opposed to childless women.

Voorwoord

Enigszins toevallig kwam ik vele maanden geleden tot het scriptieonderwerp kinderloze vrouwen. Ik was destijds wat in oude sprookjesboeken aan het bladeren toen ik op een volksverhaal stuitte dat was opgetekend door Hans Christiaan Andersen (in 1840).¹ Het verhaal ging over een jonge vrouw die geen kinderen wilde. Ze kreeg een magisch middel van een heks waardoor zij kinderloos kon blijven, maar werd vervolgens de ‘moordnares van een geheel geslacht’ genoemd. Die bewoording gaf mij stof tot nadenken en inspireerde mij uiteindelijk om deze masterscriptie te schrijven.

Graag wil ik als eerste mijn scriptiebegeleider Willemijn Ruberg bedanken, voor haar toewijding en inspirerende begeleiding. De masterscriptie wordt door velen omschreven als een soort laatste test, maar ik zag het vooral als een leerproces. Dankzij de constructieve feedback die ik kreeg van Willemijn, haar bereidheid om mee te denken en al haar kennis en ervaring heb ik veel meer geleerd dan ik van tevoren had gehoopt.

Ten tweede dank ik – uit angst om iemand te vergeten – alle andere mensen gezamenlijk die mij tijdens dit proces hebben aangemoedigd of geholpen. Daarmee doel ik op medestudenten, docenten, vriendinnen en vrienden, collega’s, mijn familie, enzovoort. Zij hebben me af en toe net het beetje zelfvertrouwen gegeven dat ik nodig had tijdens het schrijven.

¹ Hans Christiaan Andersen, *‘t Was maar een speelman* (Amsterdam 1840) 91-92.

Inhoudsopgave

INLEIDING.....	5
<i>HET ONDERZOEK</i>	5
<i>GENDERTHEORIE</i>	8
<i>PSYCHOANALYTISCHE THEORIE</i>	9
<i>METHODE EN STRUCTUUR.....</i>	12
<i>HOOFDSTUKKEN</i>	16
H1 KINDERLOZE VROUW EN MOEDER: HISTORISCHE CONTEXT EN HISTORIOGRAFIE 17	
<i>EEN GOEDE VROUW IN DE ACHTTIENDE EEUW</i>	17
<i>MOEDER VAN BEROEP IN DE NEGENTIENDE EEUW</i>	19
<i>TIJDEN VAN STRIJD IN DE EERSTE HELFT VAN DE TWINTIGSTE EEUW</i>	22
<i>DE TWEEDE HELFT VAN DE TWINTIGSTE EEUW: EEN NIEUW TIJDPERK?</i>	23
<i>CONCLUDEREND</i>	24
H2 KINDERLOZE VROUW OF MOEDER: HET VRIJE SPREKEN	25
<i>HET WEZEN DER VROUW</i>	25
<i>EEN REPRODUCTIEF WEZEN</i>	26
<i>EEN HUWEND WEZEN</i>	27
<i>EEN NUTTIG WEZEN</i>	28
<i>EEN WERKEND WEZEN.....</i>	29
<i>EEN VERLANGEND WEZEN.....</i>	31
<i>EEN AFGUNSTIG WEZEN</i>	33
<i>EEN SCHOON WEZEN</i>	34
<i>EEN KINDERLOOS WEZEN?.....</i>	35
<i>CONCLUDEREND</i>	37
H3 KINDERLOZE VROUW VERSUS MOEDER: ANALYSE VAN HET ONDERBEWUSTE	38
<i>DE STEM VAN DE KINDERLOZE VROUW</i>	38
<i>OVERDRACHT VAN GEVOELEN</i>	39
<i>WEERSTAND EN GATEKEEPING</i>	40
<i>NARCISME VAN DE KLEINE VERSCHILLEN</i>	42
<i>ONDERBEWUST MINDERWAARDIG.....</i>	44
<i>CONCLUDEREND</i>	45
CONCLUSIE	46
<i>HISTORIOGRAFISCHE BIJDRAGE</i>	46
<i>PSYCHOANALYTISCHE BIJDRAGE</i>	47
<i>BEPERKINGEN EN AANBEVELINGEN.....</i>	49
<i>EINDCONCLUSIE</i>	50
BIBLIOGRAFIE	52
<i>BRONNEN.....</i>	52
<i>LITERATUUR</i>	53
<i>FIGUREN</i>	55

Inleiding

Tegen het einde van de negentiende eeuw veranderde er op demografisch gebied veel in Nederland. Vrouwen kregen structureel steeds minder kinderen. Vanaf ongeveer het jaar 1880 daalde gedurende een periode van tachtig jaar het gemiddelde aantal kinderen dat een vrouw kreeg met 2,5 kind.² Slechts enkele periodes, zoals tijdens de naoorlogse babyboom, steeg dat gemiddelde weer.³ Het tegenstrijdige is dat in diezelfde periode, tussen de late negentiende eeuw en de tweede helft van de twintigste eeuw, het moederschap sterk geïdealiseerd en verheerlijkt werd, zo constateerde Jeroen Dekker.⁴ Nederlandse vrouwen waren bijna volledig toegewijd aan het moederschap.⁵ De meeste vrouwen kregen significant minder kinderen, maar ze kregen ze wél. Arie de Graaf onderzocht voor het DANS en het CBS de kwantitatieve vruchtbaarheid van vrouwen in de twintigste eeuw. Of en hoeveel kinderen vrouwen hebben gekregen kan pas met zekerheid gezegd worden nadat zij hun vruchtbare periode gepasseerd zijn. De Graaf zag dat van de vrouwen die in de eerste helft van de twintigste eeuw zijn geboren er afwisselend tussen de tien en twintig procent kinderloos zijn gebleven.⁶ In de zeventiende en achttiende-eeuwse Zuidelijke Nederlanden liepen de cijfers uiteen, maar bleef waarschijnlijk tussen de vijf à vijftien procent van de huwelijken kinderloos.⁷ De moeders in Nederland bleken dus al langere tijd een absolute meerderheid te zijn.

Het onderzoek

Nu is mijn vraag hoe er naar die groep kinderloze vrouwen werd gekeken in een periode dat moeder worden de norm was in Nederland. Als moederschap werkelijk zo geïdealiseerd werd, is het interessant om te bestuderen hoe er binnen dat discours werd gesproken over de vrouwen die niet in dat plaatje pasten. In een periode dat de geboortecijfers daalden en er veel maatschappelijke druk werd gelegd op vrouwen om kinderen te krijgen zal er wellicht het een en ander gezegd zijn over kinderloosheid. Werden kinderloze vrouwen in vergelijking tot

² Frans van Poppel en Hugo Röling, 'Physicians and Fertility Control in the Netherlands', *Journal of Interdisciplinary History* 34 (2003) 2, 155-185, aldaar 155-156.

³ Ibidem.

⁴ Jeroen J.H. Dekker, 'Vrouw en opvoeding sinds de late negentiende eeuw', *Low Countries Historical Review* 130 (2015) 2, 70-91, aldaar 78-79; Jyotsna Agnihotri Gupta, *New Reproductive Technologies, Women's Health and Autonomy: Freedom or Dependency?* (Delhi 2000) 90-95.

⁵ Dekker, 'Vrouw en opvoeding sinds de late negentiende eeuw', 91.

⁶ Arie de Graaf, 'De vruchtbaarheid van vrouwen in de twintigste eeuw', in: O.W.A. Boonstra et al. (red.), *Twee eeuwen Nederland geteld* (Den Haag 2007) 99-128, aldaar 121.

⁷ Hans Storme, 'Een smert voor de gehoude. Steriliteit en kinderloosheid in de vroeg-moderne tijd: een terreinverkenning', *Revue belge de philologie d'histoire* 72 (1994) 4, 835-860.

moeders als minderwaardig gerepresenteerd in het Nederlandse maatschappelijke debat tussen 1880 en 1960?⁸ Die onderzoeksvraag zal in deze masterscriptie centraal staan.

Er is voor de jaren 1880 tot 1960 gekozen omdat specifiek in die periode de geboortecijfers aanzienlijk daalden en tegelijkertijd de moederschapscultus zeer dominant was in Nederland.⁹ Na 1960 maakte de intrede van de anticonceptiepil het makkelijker voor vrouwen om kinderloos te blijven of kinderen uit te stellen.¹⁰ Die ontwikkeling zorgde er samen met de nieuwe feministische bewegingen voor dat er vaker maatschappelijk debat gevoerd werd over anticonceptie, vruchtbaarheid en kinderloosheid (ook vanuit het perspectief van de kinderloze vrouwen).¹¹ Er verschenen steeds meer wetenschappelijke onderzoeken naar de keuze achter kinderloosheid, in bijvoorbeeld de psychologie en de sociologie, maar ook onvrijwillige kinderloosheid en de gevolgen daarvan werden vaker onderzocht. De periode 1880-1960 is wat betreft de representatie van kinderloze vrouwen ten opzichte van moeders nog relatief weinig bestudeerd en daarom des te interessanter voor nader onderzoek. Zullen er grote veranderingen te herkennen zijn in het maatschappelijk discours rondom kinderloze vrouwen in deze lange en veelbewogen periode van tachtig jaar?

Voor een gender-gerelateerd onderzoek naar in dit geval kinderloze vrouwen vind ik het van belang dat de methode oog heeft voor niet alleen de sociaal-culturele aspecten van het discours, maar tevens voor de biologische en psychologische aspecten. Als het gaat om moederschap en kinderloosheid kun je de biologische, lichamelijke aspecten en de emotionele, psychologische aspecten niet achterwege laten, omdat er vaak binnen zo'n discours naar die elementen wordt verwezen. Mogelijk zijn cultuur, biologie en psychologie daar met elkaar verweven geraakt. Derhalve is er, zoals hieronder zal worden toegelicht, gekozen voor een methode van cultuurhistorische psychoanalyse voor deze studie. Psychoanalyse wordt daarbij aangevuld met theorie, historiografie en contextinformatie uit de cultuurgeschiedenis en toegepast op een cultuurhistorisch onderwerp. Een psychoanalytische methode leent zich uitstekend om op een dieper psychologisch niveau de onderbewuste beweegredenen en

⁸ In de Nederlandse geschiedschrijving is het vaakst gekozen voor de term kinderloze vrouwen en daarom zal in dit onderzoek die term aangehouden worden.

⁹ Van Poppel en Röling, 'Physicians and Fertility Control in the Netherlands', 156; Dekker, 'Vrouw en opvoeding sinds de late negentiende eeuw', 78-79.

¹⁰ Uiteraard is het niet gezegd dat de anticonceptiepil alles minder ingewikkeld maakte. Hoewel bewust kinderloos blijven makkelijker werd zonder dat dat op seksueel gebied gevolgen had, heeft het bepaalde keuzes natuurlijk complexer gemaakt. Het krijgen van kinderen is misschien wel veel minder spontaan geworden.

¹¹ Zo werd er een werkgroep opgericht in 1975 over kinderloosheid die allerlei activiteiten organiseerde, zie: Atria Kennisinstituut, Werkgroep "Politieke economie van de vrouw", Vrouwen(g)roepen!!! Mening en vooruitzichten over de vrouw in gezin en arbeid (Tilburg 1978) 27-30.

denkstructuren van mensen te bestuderen en dusdanig om een binaire tegenstelling kritisch te bevragen.

Er is door cultuurhistorici in Nederland nog niet veelvuldig over kinderloze vrouwen geschreven, in het bijzonder niet over de periode 1880-1960. Veelal komen de onderzoeken naar steriliteit uit de sociologie en de demografie. In Nederland werd er pas vanaf de jaren '60 meer over kinderloosheid gepubliceerd. Ook internationaal gezien kwam de academische aandacht voor (bewuste) kinderloosheid relatief laat.¹² Inmiddels wordt er steeds meer (cultuur)historisch onderzoek gedaan naar kinderloze vrouwen, maar de meeste studies richten zich op de periodes waarin deze vrouwen enigszins zichtbaar zijn in bronmateriaal. Het is namelijk een lastig te lokaliseren bevolkingsgroep, met name in oudere bronnen.¹³

In het bijzonder zijn er voor zover bekend geen Nederlandse studies die het publieke debat over kinderloze vrouwen middels kranten- en tijdschriftartikelen uit de periode 1880-1960 hebben geanalyseerd. Dat hiaat verdient opvulling, want het verschaft nieuwe informatie over het discours rondom moederschap en het discours rondom vrouw-zijn. Historiografisch zal deze studie bovenal veel toevoegen over deze specifieke groep kinderloze vrouwen in deze specifieke periode. Daarnaast zal de methodische insteek (psychoanalyse) van deze scriptie zorgen voor een andere benadering van dit gedeelte van de Nederlandse vrouwengeschiedenis, die aansluit bij actuele ontwikkelingen in het wereldwijde vakgebied. Zo is de *psychohistory* zich internationaal nog altijd aan het ontwikkelen en groeit de aandacht voor de menselijke beleving van emoties (*history of emotions*) en het lichaam (*history of the body*) binnen de cultuurgeschiedenis sinds de jaren 1980.¹⁴ Naast een toevoeging aan de historiografie over kinderloze vrouwen en vrouwen in Nederland in het algemeen sluit deze studie dus tevens theoretisch nauw aan bij allerlei relevante internationale ontwikkelingen. De Nederlandse cultuurgeschiedenis heeft nadrukkelijk ruimte voor een invalshoek die een analyse van de lichamelijke en psychologische subjectpositie van kinderloze vrouwen en moeders combineert met een analyse van het sociaal-maatschappelijke discours. Om echter aan de slag te kunnen gaan met een dergelijke methode zullen eerst de nodige theoretische begrippen uitgelegd moeten worden rondom gender en psychoanalyse.

¹² Ingrid Lynch, Tracy Morison, Catriona Ida Macleod, Magdalena Mijas, Ryan du Toit and Simi Seemanthini, 'An Historical Analysis of Scholarship on Voluntary Childlessness (1920-2013)', in: Natalie Sappleton (red.), *Voluntary and Involuntary Childlessness: The Joys of Otherhood?* (Bingley 2018) 11-47, aldaar 19-20 en 33-35.

¹³ Zie hiervoor bijvoorbeeld: Hans Storme, 'Een smert voor de gehoude. Steriliteit en kinderloosheid in de vroeg-moderne tijd: een terreinverkenning', *Revue belge de philologie d'histoire* 72 (1994) 4, 835-860.

¹⁴ Peter Burke, *What is Cultural History?* (Cambridge 2019) 73-75 en 112-114; Peter Loewenberg, *Decoding the Past. The Psychohistorical Approach* (New York 1983) 14-34.

Gendertheorie

Deze studie naar kinderloze vrouwen behoeft een tweeledig theoretisch kader. In deze paragraaf worden de nodige theoretische begrippen rondom gendertheorie toegelicht (veelal gestoeld op de feministische theorie), waaronder gender en geslacht, *othering*, fallocentrisme, culturele codes en de maternale kwestie. Die kennis is cruciaal om te kunnen begrijpen wat er eigenlijk met het mannelijk en het vrouwelijk geslacht wordt bedoeld in deze scriptie, hoe die geslachten zich tot elkaar verhouden en waarom ik onderscheid maak tussen twee groepen vrouwen op basis van biologische, psychologische en sociaal-culturele factoren.

Al in de eerste helft van de twintigste eeuw probeerden feministische filosofen zoals Simone de Beauvoir en Luce Irigaray de vraag te beantwoorden wat het betekent om een vrouw te zijn. Al bouwende op ideeën van hun voorgangers vroegen de filosofen zich af wat iemand tot vrouw maakt. Geslacht is dan wellicht een biologische factor, maar gender – wat we verstaan onder vrouwelijkheid en mannelijkheid – is volgens feministen een veranderlijk, tijd- en locatieafhankelijk, construct.¹⁵ De baarmoeder maakt dus niet (volledig) de vrouw. De Beauvoir constateerde dat moederschap was georganiseerd als ‘patriarchale structuur’, die in grote mate de vrijheid van vrouwen beperkte op bijvoorbeeld het gebied van arbeidsrecht.¹⁶ Toch zag De Beauvoir mogelijkheden voor vrouwen om in de toekomst aan de geconstrueerde patriarchale onderdrukking te ontsnappen.¹⁷ De vraag was alleen: hoe? Dat dilemma staat bekend als de maternale kwestie, zoals Ann Taylor Allen deze uitgebreid heeft beschreven, en is gericht op de vraag of en hoe vrouwen het moederschap kunnen combineren met het zijn van een autonoom individu.¹⁸

Een groot kritiekpunt op het genoemde patriarchale systeem is dat de man de norm is en de vrouw de ‘ander’. *Othering* is een bekend concept binnen de genderstudies, dat bij de man-vrouw dichotomie hiërarchische ongelijkheid verwoordt.¹⁹ Filosofe Drucilla Cornell legt deze gender-hiërarchie uit als een constructie waarin de man de norm is en de vrouw de mindere ‘ander’, omdat zij lichamelijk de penis ‘mist’.²⁰ Volgens Enza Gandolfo zijn kinderloze vrouwen de dubbele ‘ander’; ze zijn de ander van de ander.²¹ Kinderloze vrouwen missen lichamelijk de

¹⁵ Simon Gunn, *History and Cultural Theory* (New York 2014) 142-143; Myra Hird, ‘Vacant wombs: feminist challenges to psychoanalytic theories of childless women’, *Feminist Review* 75 (2003) 1, 5-19, aldaar 7.

¹⁶ Natalie Edwards, *Voicing Voluntary Childlessness* (Bern 2016) 20.

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ Ann Taylor Allen, *Feminism and Motherhood in Western Europe, 1890-1970: The Maternal Dilemma* (New York 2005) 1.

¹⁹ Drucilla L. Cornell, ‘Gender, Sex, and Equivalent Rights’, in: Judith Butler en Joan W. Scott (red.), *Feminists theorize the political* (New York 1992) 280-296, aldaar 282, 285 en 291.

²⁰ Ibidem, 285.

²¹ Enza Gandolfo, ‘A Lesser Woman? Fictional Representations of the Childless Woman’, in: Marie Porter, Patricia Short en Andrea O’Reilly (red.), *Motherhood: Power and Oppression* (Toronto 2005) 111-123, aldaar 113-114.

penis, buitenlichamelijk de kinderen die de moeder heeft en het ontastbare, ontologische ‘moeder-zijn’. Het feit dat er nog altijd geen zelfstandig naamwoord is om kinderloze vrouwen mee aan te duiden spreekt al boekdelen. Het woord ‘kinderloos’ schetst met ‘loos’ het ontbreken van iets en zelfs het soms gebruikte ‘kindervrij’ insinueert dat. Het Engelse bijvoeglijk naamwoord ‘*barren*’ lijkt nog duidelijker afwezigheid en leegte aan te tonen.

Maar wat verstaan we eigenlijk onder ‘moederschap’? Lindal Buchanan deconstrueert in het boek *Rhetorics of Motherhood* middels retoriek de culturele code van het moederschap.²² Met behulp van het werk van Michel Foucault en Thomas Laqueur legt Buchanan uit hoe machtsrelaties en discursieve formaties werken binnen het symbolische systeem van de seksen.²³ Daarbinnen valt het moederschap als culturele code. Zo’n culturele code communiceert maar verhuult tegelijkertijd bestaande machtsrelaties, en door constante herhaling worden de bijbehorende kenmerken gefundeerd als ‘normaal’.²⁴ De fundamenten van het huidige begrip van moederschap zijn – zo vat Buchanan het werk van Laqueur samen – ooit gelegd tussen de zeventiende en negentiende eeuw.²⁵ Toen vond er een verschuiving plaats van het een-sekse-model naar het twee-seksen-model, waardoor de geslachten op basis van hun biologie radicaler gescheiden werden en vrouwelijkheid onlosmakelijk verbonden raakte met onder andere (het verlangen naar) moederschap, receptiviteit gedurende geslachtsgemeenschap, sensibiteit qua karakter en de private sfeer als leefruimte.²⁶ In alles waren vrouwen het tegenovergestelde van mannen. Deze ideeën staan bekend als de geslachtskaraktertheorie. De vrouwen die van de culturele code afweken en niet verlangden naar moederschap, ‘came to inhabit the devalued position of Woman, the antithesis of the Mother’.²⁷ Oftewel, zij werden stapsgewijs tot de ‘ander’ gemaakt van Moeder de Vrouw.

Zodanig vormde zich het moderne fallocentrische en patriarchale wereldbeeld, waarin de man de norm is en de vrouw vereenzelvigd is geraakt met haar moederrol. Deze hegemoniale sociaal-culturele structuur laat weinig tot geen ruimte over voor de kinderloze vrouw.

Psychoanalytische theorie

In deze paragraaf wordt de methode die voor dit onderzoek is gekozen, cultuurhistorische psychoanalyse, van een theoretisch kader voorzien. Daarvoor zullen specifieke begrippen en ideeën uit de traditionele Freudiaanse psychoanalyse worden uitgelegd die nodig zijn om de

²² Lindal Buchanan, *Rhetorics of Motherhood* (Carbondale 2013).

²³ Ibidem, 6 en 15-19.

²⁴ Ibidem, 5.

²⁵ Ibidem, 15.

²⁶ Ibidem, 15-19.

²⁷ Ibidem, 19.

methode te begrijpen en te kunnen toepassen. Onder andere zullen hier definities gegeven worden van het Oedipuscomplex, het pre-sociale lichaam, vrije associatie, overdracht, condensatie, weerstand en het narcisme van de kleine verschillen.

Sommige twintigste-eeuwse feministen gebruikten de methode van psychiater Sigmund Freud, psychoanalyse, om de psychosociale connotaties van gender te bestuderen en dusdanig het vrouw-zijn te bevragen. Freud zag de mens als een pre-sociaal lichaam, dat bestaat uit een anatomisch zijn (het biologisch geslacht, dus met penis of vagina), instincten zoals honger en een seksueel streven naar voortplanting.²⁸ Een jongen zal zich lichamelijk vrij natuurlijk ontwikkelen tijdens zijn jeugd als het gaat om zijn geslachtswezen, hoewel hij zeker worstelt met het Oedipuscomplex.²⁹ Het Oedipuscomplex zorgt volgens Freud bij zowel jongens als meisjes voor een jaloezie jegens de ouder van het eigen geslacht en een zeker seksueel (reproductief) verlangen naar de ouder van het andere geslacht.³⁰ Een meisje heeft in tegenstelling tot de jongen daarbovenop een fundamenteel lichamelijk probleem; zij zal namelijk moeten leren accepteren dat zij nooit een penis zal ontwikkelen.³¹ Daar spreekt wederom het narratief van de vrouw waarbij er iets ontbreekt.

Een sleutelcomponent van psychoanalyse is het idee dat er zich allerlei onbewuste mentale processen afspelen bij mensen die het gedrag beïnvloeden, zoals instincten en verlangens, en dat er onderdrukking van die mentale processen kan plaatsvinden.³² Middels dromen, bijvoorbeeld, komen onbewust onderdrukte gedachten en wensen soms weer naar boven.³³ De praktijk van psychoanalyse tijdens therapie is erop gericht om middels vrije associatie, het vrije spreken, tekenen van weerstand op te zoeken bij de patiënt en zodanig de deur naar het onderbewuste te openen, ten behoeve van de behandeling.³⁴ Overdracht is een ander belangrijk concept bij psychoanalyse. Daarbij worden onterecht emoties en gevoelens bij een persoon uit het heden, meestal de psycholoog, ervaren terwijl die eigenlijk een soort herbeleving verraden van het verleden.³⁵ Projectie kan ook gegeneraliseerd op een collectief plaatsvinden. Dat concept heet bij Freud condensatie en verwijst naar het proces waarbij eigenschappen van een individu op een geconstrueerd collectief worden geplakt.³⁶ Deze tekenen van overdracht spelen een grote rol bij het lokaliseren en analyseren van weerstand. Nog een

²⁸ Hird, 'Vacant wombs: feminist challenges to psychoanalytic theories of childless women', 7-8.

²⁹ Ibidem.

³⁰ Ibidem.

³¹ Ibidem, 8-9.

³² Elizabeth Wright, *Psychoanalytic Criticism: Theory in practice* (Abingdon 2003), 11-12.

³³ Ibidem, 12 en 19.

³⁴ Ibidem, 16.

³⁵ Peter Loewenberg, *Decoding the Past. The Psychohistorical Approach* (New York 1983) 49.

³⁶ Lene Auestad, *Psychoanalysis and Politics: Exclusion and the Politics of Representation* (Londen 2012) XVI.

Freudiaans teken van weerstand is het narcisme van de kleine verschillen; een proces waarbij de kleine verschillen tussen op elkaar lijkende (groepen) mensen worden uitvergroot om dusdanig de eigen identiteit te consolideren.³⁷ Bij het toepassen van psychoanalyse op teksten wordt er tevens door te ‘luisteren’ gezocht naar weerstand en tekenen van onderbewuste structuren van onderdrukking.³⁸ Freud heeft overigens met zijn ‘ontdekking van het onderbewuste’ de basis gelegd voor poststructuralistische deconstructiemethoden als die van Jacques Derrida en Jacques Lacan.³⁹

Uit andere hoeken, waaronder de feministische hoek, kreeg Freud commentaar op zijn theorie. Filosoof en psychoanalist Luce Irigaray liet zich inspireren door Freud maar was tegelijkertijd kritisch op zijn fallocentrische gedachtengoed.⁴⁰ Irigaray onderzocht de stiltes en (verborgen) definities van sekseverschillen binnen filosofische teksten als die van Freud.⁴¹ Irigaray streefde naar ‘een cultuur van seksuele differentie’ en was vooral bezig met het herdefiniëren van het vrouwelijk geslacht.⁴² De moeder was namelijk ‘vermoord’ in het mannelijk discours volgens Irigaray.⁴³ Julie Kelso legt dit idee uit met de term ‘vergeten’, want het ‘vergeten’ van de rol van de vrouw bij het voortplantingsproces maakte van de man de doorgever van het familiale geslacht.⁴⁴

Het definiëren van de vrouw op basis van biologie en dus het reproductievermogen is echter problematisch voor kinderloze vrouwen. Binnen het Freudiaanse gedachtengoed zouden mensen van nature gericht zijn op de voortplanting, dus vrouwen die hun lichaam daarvoor niet kunnen of willen gebruiken – oftewel kinderloze vrouwen – worden zodoende als onnatuurlijk en abnormaal gedefinieerd.⁴⁵ Het is heel belangrijk wat Irigaray en Kelso voor moeders doen, maar ik ben het met Myra Hird eens als zij zich afvraagt of een definiëring uitsluitend op basis van biologie recht doet aan wat vrouwen zijn en wat gender in de kern eigenlijk is. Toch stelt Hird wel degelijk voor om de psychoanalytische methode te gebruiken voor het creëren van een positieve plaats voor kinderloze vrouwen. Dat kunnen we doen door de relatie te problematiseren tussen ons begrip van het vrouwelijk geslachtswezen en haar reproductievermogen en de daaraan vastgeplakte geslachtsrollen.⁴⁶

³⁷ Anton Blok, ‘Het narcisme van de kleine verschillen’, *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 24 (1997) 2, 159-187.

³⁸ Wright, *Psychoanalytic Criticism: Theory in practice*, 16.

³⁹ Ibidem, 134-135.

⁴⁰ Annemie Halsema, ‘Luce Irigaray’, in: Carolien Ceton (red.), *Vrouwelijke filosofen* (Amsterdam 2013) 816-826*, aldaar 816-819. (*Paginanummers komen uit het E-book.)

⁴¹ Ibidem, 819-822.

⁴² Ibidem.

⁴³ Julie Kelso, *O Mother, Where Art Thou* (Londen 2007) 22.

⁴⁴ Ibidem, 22-23.

⁴⁵ Hird, ‘Vacant wombs: feminist challenges to psychoanalytic theories of childless women’, 9.

⁴⁶ Ibidem, 15.

Desalniettemin is de niet-biologische benadering die het maternale verwerpt en gender volledig definieert als een sociale constructie ontoereikend. Het helpt vrouwen niet verder als de relatie tussen hun reproductievermogen en de vrouwelijke geslachtsrollen geheel wordt afgedaan als een collectief verzinsel dat bestaat om vrouwen te onderdrukken. Want de vraag is ook hoe vrouwen hun lichaam zelf ervaren en hoe sociale constructies tot stand komen. Dat is het punt waarop psychoanalyse de genderdiscussie verder kan helpen. Die methode tracht namelijk om weer naar de subjectieve ervaring van mensen te luisteren. Het vrouwelijk reproductievermogen is immers niet alleen een sociaal construct; het vrouwelijk reproductievermogen behelst net zo goed een heel subjectieve ervaring van het lichaam. In feite zullen beide definities van geslacht in overweging genomen moeten worden als we kinderloosheid bestuderen.

Methode en structuur

Om te onderzoeken hoe kinderloze vrouwen in vergelijking tot moeders gerepresenteerd werden in het Nederlandse maatschappelijke debat zijn zesentwintig Nederlandse kranten- en tijdschriftartikelen bestudeerd uit de periode 1880 tot 1960. Kranten en tijdschriften uit de twintigste eeuw, producten van de moderne massapers, geven over het algemeen een betrouwbaar beeld van de publieke opinie uit die tijd.⁴⁷ Uit de verkoopcijfers blijkt dat vooral kranten veel lezers hadden en het feit dat de analfabetisme-cijfers sinds de negentiende eeuw flink daalden droeg daaraan bij.⁴⁸ Bij gender-gerelateerde onderwerpen als kinderloosheid draait veel om taal en daarom bleken kranten- en tijdschriftartikelen zeer geschikte primaire bronnen. Om primaire bronnen te vinden voor deze studie over het juiste onderwerp zijn gevarieerde zoektermen gebruikt, bijvoorbeeld ‘kinderloze vrouw(en)’, ‘kinderloze vrouw(en)’, ‘vrouw(en) zonder kinderen’, ‘wil geen kinderen’, ‘taak der vrouw’, enzovoort. Er is gekozen voor artikelen uit allerlei soorten kranten en tijdschriften, zodat er een meer algemeen discours geschetst kan worden rondom kinderloze vrouwen vanuit verschillende perspectieven.⁴⁹ In de conclusie zal overigens verder ingegaan worden op de beperkingen van deze scriptie wat betreft het bronmateriaal.

⁴⁷ Frank van Vree, ‘Massapers en modernisering’, in: Henk Kleijer, Ad Knotter en Frank van Vree (red.), *Tekens en Teksten. Cultuur, communicatie en maatschappelijke veranderingen vanaf de late middeleeuwen* (Amsterdam 1992) 95-108.

⁴⁸ Van Vree, ‘Massapers en modernisering’, 95-108; Dick van Lente en Onno de Wit, ‘Machines en lezers’, in: Henk Kleijer, Ad Knotter en Frank van Vree (red.), *Tekens en Teksten. Cultuur, communicatie en maatschappelijke veranderingen vanaf de late middeleeuwen* (Amsterdam 1992) 81-93, aldaar 87-92; Frank Harbers, ‘Naar een massapers, 1869-1940’, in: Huub Wijfjes en Frank Harbers (red.), *De krant. Een cultuurgeschiedenis* (Amsterdam 2019) 121-163, aldaar 134-135.

⁴⁹ Denk daarbij aan kranten en tijdschriften uit bijvoorbeeld progressief-liberale, religieuze, gematigde of feministische hoek en zowel nationale als regionale kranten.

Bij het analyseren van teksten kan er voor een scala aan methodes worden gekozen, zoals verschillende varianten van discoursanalyse, close reading en andere kwalitatieve literaire analysemethoden, al hebben zij allemaal overeenkomsten. Voor deze scriptie is er echter, zoals beschreven, bewust gekozen voor een vorm van cultuurhistorische psychoanalyse, met als doel om de binaire tegenstelling tussen moeders en kinderloze vrouwen te analyseren.

Freud is ooit zelf begonnen met het gebruiken van zijn psychoanalyse voor culturele en antropologische studies.⁵⁰ Hij vond en toonde, schrijft Elsbeth Greven, dat psychoanalyse in staat is om ‘de menselijke cultuur in zijn geheel te verhelderen’.⁵¹ Dit is later opgepakt door historici, bijvoorbeeld binnen de *psychohistory* (psychoanalyse als geschiedwetenschappelijke methode). ‘Psychohistorians seek patterns, repetitions, deviant cases, and their meanings in the private and often unconscious world of their subjects and of themselves,’ legt psychohistoricus Peter Loewenberg uit.⁵² Er moet daarvoor uitgekeken worden naar de momenten dat er iets schuurt en er weerstand is in een tekst, bijvoorbeeld wanneer een kinderloze vrouw op basis van een vooroordeel wordt gestigmatiseerd, want die momenten geven informatie over de onderbewuste structuren van mensen.⁵³ Wanneer psychoanalyse wordt toegepast in de geschiedwetenschappelijke praktijk worden teksten op een diepgaander, psychologisch niveau geanalyseerd dan bij andere discursieve methodes gebruikelijk is.

Cultuurhistoricus Peter Burke toont aan dat psychoanalyse binnen de cultuurgeschiedenis tussen ongeveer 1960 en 1980 als veelbelovende methode werd gezien.⁵⁴ Die interesse doofde daarna enigszins uit doordat niet iedereen overweg kon met de combinatie van twee op het oog heel verschillende disciplines als geschiedwetenschap en psychologie.⁵⁵ Toch zijn er altijd cultuurhistorici gebleven die de methode voorstaan, zoals Lyndal Roper. Burke hoopt dat psychoanalyse en psychologische concepten de geschiedschrijving verder zullen blijven infiltreren in de toekomst.⁵⁶ Aan verschillende cultuurhistorische domeinen heeft psychoanalyse namelijk wel degelijk iets substantieels toe te voegen volgens hem.⁵⁷ Loewenberg is het daarmee eens en vindt dat historici met de methode beter in staat zijn om het onderbewustzijn van subjecten te bestuderen en verklaringen te zoeken voor menselijk gedrag in het verleden, vooral door de wederkerige overdracht die plaatsvindt tussen tekst en analist.⁵⁸

⁵⁰ Elsbeth Greven, *Freud uitgegeven* (Leiden 2006), 30-31; Loewenberg, *Decoding the Past*, 19-20.

⁵¹ Greven, *Freud uitgegeven*, 30.

⁵² Loewenberg, *Decoding the Past*, 16.

⁵³ *Ibidem*, 23-24.

⁵⁴ Peter Burke, ‘Freud and Cultural History’, *Psychoanalysis and History* 9 (2007) 1, 5-15.

⁵⁵ *Ibidem*.

⁵⁶ *Ibidem*, 11-13.

⁵⁷ *Ibidem*.

⁵⁸ Loewenberg, *Decoding the Past*, 4, 12 en 16.

Psychoanalyse heeft zich met de tijd mee ontwikkeld. Na Freud heeft psychoanalyse door toevoegingen en aanpassingen van feministische denkers zoals Irigaray een meer deconstructief karakter gekregen, doordat de zoektocht naar het verborgen onbewuste is aangevuld met een kritische bevraging daarvan. Het gaat er niet meer alleen om welke onbewuste patronen en structuren op subjectniveau ten grondslag liggen aan bepaald gedrag; onderzoekers willen tevens weten hoe die patronen en structuren maatschappelijk tot stand komen en zich blijven manifesteren.

Om een concreet voorbeeld te geven van psychoanalyse binnen de geschiedschrijving: historicus Lyndal Roper paste een variant van de methode toe in haar onderzoek naar hekserij en de processen tegen vermeende heksen in het vroegmoderne Duitsland.⁵⁹ In haar werk gaat Roper niet enkel meer uit van geslacht als sociaal-cultureel construct, maar erkent ze dat seksuele differentie een eigen biologische en psychologische realiteit heeft.⁶⁰ Feministische methodes waren volgens Roper te veel bezig met het ontkennen van het lichamelijke aspect van gender.⁶¹ Het constructivisme van Judith Butler is daar een voorbeeld van: zij definieert gender op individueel niveau als discursief sociaal construct, maar zet daarmee eigenlijk allerlei andere subjectvormende mechanismen (politieke, economische, biologische, etc.) buitenspel.⁶² Uiteindelijk is de mens geen rationeel wezen met volledige eigenaarschap over het eigen handelen, want de mens is volgens de psychoanalyse óók irrationeel, emotioneel en het ontwikkelde product van een breed assortiment aan structuren, ervaringen (vanaf de kindertijd) en biologische eigenschappen.⁶³ Laura Lee Downs bewondert, net als Burke, de poging van Roper om de postmoderne methodes van sociaal-culturele discoursanalyse te verenigen met psychoanalyse: ‘She [Roper] thus invites us to see gendered subjectivities as the product of a dialectic relationship between those more labile, socially constructed elements and some notion of an essential self that is located in the fact of having a sexed body.’⁶⁴ Volgens Downs en Roper moeten historici proberen om het lichamelijke en het psychische aan het sociale te relateren.⁶⁵ Want, zo schrijven ze dus beide, lichamen zijn niet uitsluitend discursieve creaties.⁶⁶ Hoewel Roper volgens Downs een uiterst interessante en noodzakelijke dimensie aan haar onderzoek

⁵⁹ Lyndal Roper, *Oedipus and the Devil: Witchcraft, Religion and Sexuality in Early Modern Europe* (Londen 2005).

⁶⁰ Ibidem, 3.

⁶¹ Ibidem, 4.

⁶² Laura Lee Downs, *Writing Gender History* (Londen 2010) 165-166.

⁶³ Loewenberg, *Decoding the Past*, 15; Downs, *Writing Gender History*, 168-170.

⁶⁴ Downs, *Writing Gender History*, 172.

⁶⁵ Ibidem, 173.

⁶⁶ Lyndal Roper, ‘Martin Luther’s Body: The “Stout Doctor” and His Biographers’, *American Historical Review* 115 (2010) 2, 351-384, aldaar 352; Downs, *Writing Gender History*, 173.

toevoegt middels psychoanalyse, is de kern van haar studie toch vooral sociaal-cultureel.⁶⁷ Daarentegen prijst ze Roper voor het feit dat ze de rol van subjectiviteit en de ervaring van het vormen van genderidentiteit kritisch bevroegt, wat nieuwe perspectieven biedt voor de toekomst van de poststructuralistische geschiedschrijving.⁶⁸

Deze kijk op vrouwengeschiedenis kan een belangrijke bijdrage leveren aan de geschiedschrijving over kinderloosheid. Kinderloosheid is ook niet alleen een maatschappelijk label; het gaat om moederschap, het moedergevoel, het ontbreken van al die zogenoemde gevoelens, maar tevens om het vrouwelijk reproductievermogen en dus iets puur lichamelijks.

Voor dit onderzoek naar kinderloosheid zal daarom geprobeerd worden om een gelijksoortige methode van cultuurhistorische psychoanalyse toe te passen op het bronmateriaal. Daarvoor zijn drie belangrijke analysecategorieën uit de beschreven onderzoeken gedestilleerd: sociaal-cultureel, biologisch en psychologisch. Met behulp van die drie analysecategorieën kan er een gelaagd beeld geschetst worden van kinderloze vrouwen en hun (maatschappelijke) positie ten opzichte van moeders. De gerichte aandacht voor de biologische en psychologische aspecten van een historisch fenomeen, naast de sociaal-culturele, is kenmerkend voor psychoanalyse binnen de cultuurgeschiedenis.⁶⁹

Cultuurhistorische psychoanalyse als methode bestaat uit een paar essentiële bouwstenen. Hoewel de drie bouwstenen over de hoofdstukken verdeeld zijn kunnen zij alleen als geheel antwoord geven op de onderzoeksvraag. Ten eerste moet kinderloosheid in een historische context worden geplaatst. Er moet duidelijk worden welke historische processen zich afspeelden tussen 1880 en 1960 en welke (mogelijk) van invloed waren op het maatschappelijke debat rondom kinderloosheid. Ten tweede zal het maatschappelijke debat rondom kinderloosheid uit de geselecteerde primaire bronnen in kaart worden gebracht. Het vrije spreken vindt dan plaats, oftewel de analist 'luistert' naar de bronnen. Door de analysecategorieën te gebruiken wordt gelijktijdig de aanzet gegeven voor de diepere psychoanalyse. Zij fungeren als het ware als gereedschap om alvast in de bronnen en dus het discours de tekenen op te sporen van 1) stilte(s), 2) overdracht, 3) weerstand en 4) onderbewuste structuren. Deze belangrijke psychoanalytische concepten zijn verzameld uit de gerefereerde werken van onder meer Roper, Kelso en Loewenberg. Bijvoorbeeld kan weerstand herkend worden aan specifiek gekleurd taalgebruik of onbewuste gedragspatronen.⁷⁰ Zodra de historische context, de discursieve context en de gesignaleerde tekenen duidelijk zijn kan er, ten

⁶⁷ Downs, *Writing Gender History*, 178.

⁶⁸ Ibidem.

⁶⁹ Ibidem, 167-168.

⁷⁰ Loewenberg, *Decoding the Past*, 15.

derde, op diepgaander niveau psychoanalyse plaatsvinden. Dat betekent dat de geobserveerde tekenen van weerstand dan bevraagd en geanalyseerd kunnen worden, met als doel om de tegenstelling tussen kinderloze vrouwen en moeders nader te onderzoeken en een mogelijke verklaring te geven.

Hoofdstukken

In het eerste hoofdstuk wordt een historiografisch overzicht gegeven van het onderzoek dat er is gedaan naar de Nederlandse vrouwengeschiedenis, met een focus op de geslachtsrolpatronen, de demografische transitie, de feministische golven en uiteraard kinderloosheid. Tegelijkertijd wordt daarmee het onderwerp kinderloosheid in een historische context geplaatst.

In het tweede hoofdstuk worden de geselecteerde primaire bronnen (kranten- en tijdschriftartikelen) geanalyseerd en aan de historische context gekoppeld. De sociaal-culturele, psychologische en biologische analysecategorieën worden over het bronmateriaal gelegd zodat de vraag beantwoord kan worden hoe kinderloze vrouwen ten opzichte van moeders werden gerepresenteerd in het Nederlandse maatschappelijke debat tussen 1880 en 1960. Gelijktijdig wordt hier, zoals psychoanalyse voorschrijft, uitgekeken naar tekenen van 1) stilte(s), 2) overdracht, 3) weerstand en 4) onderbewuste structuren. De aanzet voor diepere ontleding van de tegenstelling tussen kinderloze vrouwen en moeders wordt daarmee gegeven.

In het derde hoofdstuk worden de geobserveerde tekenen aan diepgaandere psychoanalyse onderworpen en worden nog enkele aanvullende bronnen bestudeerd. De tegenstelling tussen kinderloze vrouwen en moeders zal daarmee verder gedeconstrueerd worden. Die analyse en poging tot verklaren zal de hoofdvraag van deze scriptie beantwoorden, namelijk of er sprake is van een minderwaardige representatie als het gaat om kinderloze vrouwen. Bovendien wordt er geprobeerd om middels psychoanalyse inzichtelijk te maken hoe en waarom die tegenstelling tussen kinderloze vrouwen en moeders in stand werd gehouden tussen 1880 en 1960.

H1 Kinderloze vrouw en moeder: historische context en historiografie

In dit eerste hoofdstuk zal er een historiografisch overzicht gegeven worden van hetgeen dat er reeds is geschreven over de geslachtsrol die de vrouw in Nederland kreeg toebedeeld van de zeventiende tot en met de twintigste eeuw. Aanvullend zal er een beknopte samenvatting gegeven worden van de Nederlandse geschiedenis, over onder andere de demografische transitie, de feministische golven, de ontwikkeling van vrouwenrechten en anticonceptie. De historiografie omtrent kinderloosheid mag overigens niet ontbreken. Met deze overzichtsstudie zal een fundering gelegd worden waardoor in de volgende hoofdstukken de psychoanalyse verder uitgebouwd kan worden.

Een goede vrouw in de achttiende eeuw

De maatschappelijke taken van mannen en vrouwen zijn binnen het sociaal-culturele discours door de eeuwen heen diep verwickeld geraakt met hun biologische geslacht. Zoals reeds in de inleiding is beschreven kregen vrouwen de taak van het moederschap en die van het huishouden. Deze vervlechting van huiselijkheid met de vrouwelijke geslachtsrol vindt haar discursieve oorsprong, volgens historici als Buchanan, ergens in de achttiende eeuw.⁷¹

Eind achttiende eeuw verschenen er in Nederland boekjes waarin mannen en vrouwen werden voorbereid op hun echtelijke verbinding en de daarbij horende plichten, zo toont Jeroen Dekker.⁷² In de werken gericht aan vrouwen lag de nadruk vooral op het moederschap en het huishouden.⁷³ Als we een door Dekker behandelde bron nader bekijken, namelijk Betje Wolffs *Proeve over de opvoeding* uit 1779, zien we hoe destijds het moederschap onder een sluier van romantiek en schoonheid werd gepresenteerd (al waren de moeilijkheden van het moederschap geen taboe):

[...] is 'er voor een wélgeplaatst hart, iets schooner, iets van meer belang, dan het aandoenlyk gezicht, eener jonge, gezonde, blymoedige Vrouw, (wier eenigen tooi een zindelyk huisgewaad is) Moeder van eenige aanvallige Kinderen, die zy met tedere zagtmoedigheid, met altoos waakende oplettenheid beschouwt, bezorgt, leert en vermaant?⁷⁴

⁷¹ Buchanan, *Rhetorics of Motherhood*, 15; Marilyn Francus, *Monstrous Motherhood: Eighteenth-Century Culture and the Ideology of Domesticity* (Baltimore 2012) 1.

⁷² Dekker, 'Vrouw en opvoeding sinds de late negentiende eeuw', 72-74.

⁷³ Ibidem.

⁷⁴ Betje Wolff, *Proeve over de opvoeding* (Meppel/Amsterdam 1977), 52.

In het katholieke zuiden van de Nederlanden in de zeventiende en achttiende eeuw waren huwelijk en voortplanting al bijna onlosmakelijk met elkaar verbonden.⁷⁵ Dat constateert de Vlaamse Hans Storme, naast het feit dat het ouderschap in liederen, volksverhalen en religieuze geschriften sterk verheerlijkt werd.⁷⁶

Het was echter niet zo dat vrouwen in de achttiende eeuw en eerder alleen maar thuis zaten. Juist tot en met de achttiende eeuw was het niet ongewoon dat vrouwen naast het huishouden en de opvoeding werkten om wat geld bij te verdienen.⁷⁷ Dit deden zij bijvoorbeeld met huisnijverheid of in andere huishoudens als dienstbode of naaister.⁷⁸ Ook historicus Hans Achterhuis onderschrijft in 1984 deze theorie. ‘Het verdwijnen van huisnijverheid en het uiteenvallen van productie en consumptie leidt ertoe, dat de vrouw een groot aantal van haar taken verliest.’ Vervolgens werden vrouwen van het productieproces uitgesloten en kregen ze genoeg huishoudelijke en opvoedkundige taken voor een volledige dagtaak.⁷⁹ Het ideaal werd gedurende de achttiende en negentiende eeuw het gezin waarin de man kostwinner was en de vrouw niet hoefde te werken; een teken van enige welvaart.⁸⁰

In de zeventiende en achttiende eeuw waren, net als in de eeuwen daarna, kinderloze vrouwen weinig zichtbaar. Er is simpelweg weinig bronmateriaal overgebleven wat hen betreft, concludeert Storme.⁸¹ Steriliteit werd in de vroegmoderne tijd gezien als ‘een verstoring van de natuurlijke orde’ en had vooral sociaaleconomische gevolgen voor echtparen op latere leeftijd.⁸² Als mogelijke oorzaken van steriliteit kwamen tovenarij of een straf van God soms ter sprake.⁸³ Aan een biologische oorzaak werd dus mogelijk niet snel gedacht. Bewust kinderloze huwelijken, beweert Storme, waren er waarschijnlijk nauwelijks.⁸⁴

Tot de negentiende eeuw werd er van de vrouw verwacht dat zij haar echtelijke taken zo goed mogelijk zou vervullen. Dat hield in dat zij kinderen zou krijgen en opvoeden, het huishouden zou verzorgen en eventueel wat geld bij zou verdienen. In de negentiende eeuw zullen we zien dat de vrouw meer en meer aan het huis gekluisterd raakte.

⁷⁵ Storme, ‘Een smert voor de gehoude. Steriliteit en kinderloosheid in de vroeg-moderne tijd: een terreinverkenning’, 844.

⁷⁶ Ibidem, 845-847.

⁷⁷ Dekker, ‘Vrouw en opvoeding sinds de late negentiende eeuw’, 91.

⁷⁸ Hettie Pott-Buter en Kea Tijdens (red.), *Vrouwen leven en werk in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1998), 7.

⁷⁹ W. Koning, ‘Achterhuis’ visie op arbeid stemt tot nadenken’, *Nederlands dagblad* (16 augustus 1984), <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010628240:mpeg21:a0108> (26 mei 2022).

⁸⁰ Pott-Buter en Tijdens, *Vrouwen leven en werk in de twintigste eeuw*, 7.

⁸¹ Storme, ‘Een smert voor de gehoude.’, 836.

⁸² Ibidem, 847-848 en 852.

⁸³ Ibidem, 853-856.

⁸⁴ Ibidem, 858-859.

Moeder van beroep in de negentiende eeuw

‘Derhalve ligt de taak der vrouw op huiselijk gebied; en dáar zal de vrouw zich altijd het beste en gelukkigste voelen,’ zo verkondigde de *Nieuwe Haarlemsche courant* in 1899.⁸⁵ Sinds de achttiende eeuw lag de taak der vrouw al grotendeels bij kind en keuken. Toch was de negentiende eeuw anders, wat maakt dat dit onderzoek het jaar 1880 expliciet als grens aanhoudt.

Mensen kregen namelijk wel steeds minder kinderen, waarschijnlijk dankzij de groeiende economie, de verbeterde hygiëne infrastructuur en de daardoor dalende zuigelingensterfte.⁸⁶ Frans van Poppel en Hugo Röling constateren daarnaast dat vanaf 1879, deels dankzij het uit Engeland overgewaaide Neomalthusianisme, een deel van de bevolking positiever over geboortebeperking ging denken.⁸⁷ Dit Neomalthusianisme zette zich in voor geboortebeperking middels contraceptie en idealiseerde kleine gezinnen ten behoeve van welvaartsgroei voor iedereen.⁸⁸ Toch waren er nog maar weinig anticonceptiemiddelen beschikbaar en was *coitus interruptus* (voor het zingen de kerk uit) het meest gebruikte voorbehoedsmiddel in Nederland.⁸⁹ In onderstaande grafiek (figuur 1) uit Van Poppel en Rölings onderzoek is de geboortedaling in beeld gebracht.⁹⁰

⁸⁵ *Nieuwe Haarlemsche courant*, ‘Iets over de vrouwen-quaestie.’ (17 januari 1899), <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMNHA03:178967116:mpeg21:a00001> (18 april 2022).

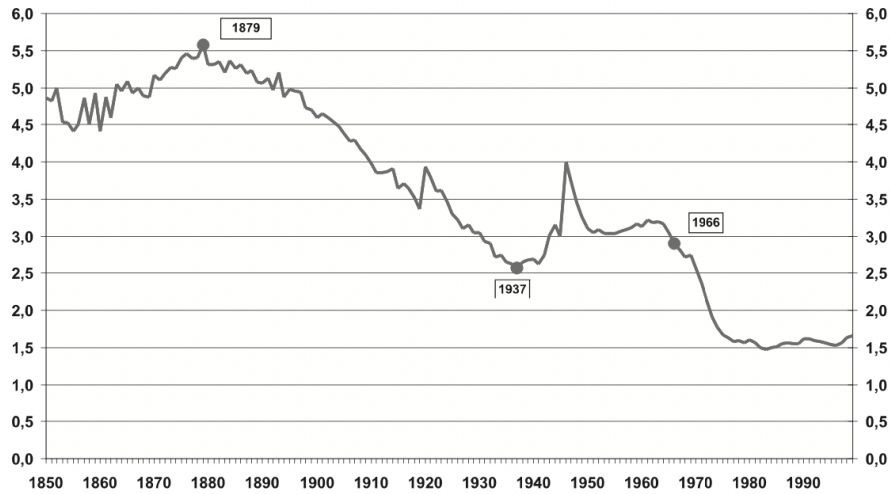
⁸⁶ Dekker, ‘Vrouw en opvoeding sinds de late negentiende eeuw’, 75-77.

⁸⁷ Van Poppel en Röling, ‘Physicians and Fertility Control in the Netherlands’, 157-160.

⁸⁸ *Ibidem*, 158-159.

⁸⁹ Simon Szreter, Robert A. Nye en Frans van Poppel, ‘Fertility and Contraception during the Demographic Transition: Qualitative and Quantitative Approaches’, *Journal of Interdisciplinary History* 34 (2003) 2, 141-154, aldaar 144.

⁹⁰ Van Poppel en Röling, ‘Physicians and Fertility Control in the Netherlands’, 156.

Figuur 1: Het gemiddelde aantal kinderen dat een vrouw kreeg tussen 1850 en 1999.

Tegenstanders van het Neomalthusianisme bestreden het gedachtengoed rondom geboortebepanking en deden er alles aan om het geboortecijfer omhoog te krijgen.⁹¹ Want niet alleen kregen Nederlandse vrouwen minder kinderen, gelijktijdig vergrijsde de Nederlandse bevolking en kwam de internationale migratie steeds verder op gang.⁹² Men vreesde voor overbevolking en tegelijkertijd voor de dreigende bevolkingskrimp als gevolg van de geboortedaling.⁹³ Jan Kok en Jan van Bavel observeren dat de vruchtbaarheid in Nederland ten opzichte van andere Europese landen wel vrij langzaam daalde.⁹⁴ Er waren regionale verschillen en verschillen tussen religieuze stromingen.⁹⁵ Katholieken waren expliciet zeer anti-Neomalthusiaans en deden weinig aan geboortebepanking; de protestanten werden redelijk vrijgelaten in hun keuzes omtrent gezinsuitbreiding.⁹⁶ De geboortedaling was daarmee een gemiddeld genomen verschijnsel.

Nadrukkelijk tegen het einde van de negentiende eeuw, toen de effecten van de demografische transitie duidelijker werden, kreeg de verheerlijking van het moederschap een nieuwe impuls.⁹⁷ Dekker herkent een stijgende lijn van moederschapspropaganda vanaf de late negentiende eeuw, in onder andere dichtkunst en iconografie.⁹⁸

⁹¹ Szreter, Nye en Van Poppel, 'Fertility and Contraception during the Demographic Transition', 147-148; Jan van Bavel en Jan Kok, 'Inleiding', in: Jan Kok en Jan van Bavel (red.), *De levenskracht der bevolking* (Leuven 2010) 9-24, aldaar 10-12.

⁹² Van Bavel en Kok, 'Inleiding', 9.

⁹³ Ibidem, 9-10.

⁹⁴ Jan Kok en Jan van Bavel, 'Stemming the tide. Denomination and religiousness in the Dutch fertility transition, 1845-1945', in: Renzo Derosas en Frans van Poppel (red.), *Religion and the Decline of Fertility in the Western World* (Dordrecht 2006), 83-105, aldaar 104.

⁹⁵ Ibidem, 104.

⁹⁶ Ibidem, 104-105.

⁹⁷ Dekker, 'Vrouw en opvoeding sinds de late negentiende eeuw', 75-77.

⁹⁸ Ibidem, 78-79.

Dat vrouwen met name geacht werden om huismoeder te worden bleek niet naar ieders tevredenheid te zijn. De zogenoemde eerste feministische golf⁹⁹, die opbloede in Nederland in de tweede helft van de negentiende eeuw, zorgde ervoor dat de geslachtsrolpatronen op de agenda van het publieke debat kwamen te staan.¹⁰⁰ Allerlei discussies werden gevoerd over vrouwenarbeid, de maritale macht van de man, de huiselijke taak der vrouwen en de roeping der vrouw als moeder. Deze eerste feministische golf kenmerkte zich met name door de strijd voor het vrouwenkiesrecht, het recht om te werken en het recht om te studeren.¹⁰¹ Sommige vrouwen huwden niet en wilden daarom studeren en werken. Of sommige vrouwen wilden na hun huwelijk nog kunnen studeren en blijven werken. Gehuwde vrouwen hadden volgens het Burgerlijk Wetboek van 1838 een wettelijke gehoorzaamheidsverplichting aan hun man.¹⁰² Het grootste probleem was dat sinds 1838 een vrouw ‘in juridische zin handelingsonbekwaam’ werd na het huwelijk, wat betekende dat zij zonder toestemming van haar man vrij weinig zelf kon bepalen als het ging om geld of arbeid.¹⁰³ Een algeheel arbeidsverbod voor vrouwen kwam er uiteindelijk niet, maar de vrouwen uit sommige beroepsgroepen konden wel wettelijk ontslagen worden na het huwelijk.¹⁰⁴

Over Nederlandse kinderloze vrouwen in de negentiende eeuw is nog slechts weinig geschreven. Zij worden met name af en toe terloops genoemd in sommige van de hierboven besproken studies. Wellicht speelt ook in deze periode een gebrek aan overgeleverde bronnen een rol. Internationaal ligt dat iets anders. De moederschapscultus was namelijk niet alleen aan Nederland voorbehouden. Het kinderloos blijven werd bijvoorbeeld in de Verenigde Staten eind negentiende eeuw door artsen geweten aan een gebrek aan mentale wilskracht en daardoor maatschappelijk gezien als een sociale ziekte.¹⁰⁵ Margarete Sandelowski beschrijft hoe deze verwarring van biologie met psychologie nog decennia later grote invloed had op hoe er naar kinderloosheid werd gekeken in de Verenigde Staten.¹⁰⁶ Ook daar werden dus niet-biologische oorzaken gezocht voor kinderloosheid. Inmiddels is duidelijk dat juist anticonceptiegebruik een

⁹⁹ Het is bij mij bekend om welke redenen de termen ‘eerste’ en ‘tweede feministische golf’ onderwerp van discussie zijn en dat ‘het’ feminisme niet bestaat (oftewel, er waren vele soorten feministen). Omwille van praktische, historiografische redenen heb ik echter gekozen om in deze scriptie die termen te blijven gebruiken.

¹⁰⁰ Kirsten Zimmerman, ‘De eerste feministische golf (1870-1920). De dynamische strijd toen als basis voor nu’ (publicatiedatum onbekend), <https://www.gendergeschiedenis.nl/gendergeschiedenis/dossiers/227-de-eerste-feministische-golf-1870-1920-de-dynamische-strijd-toen-als-basis-voor-nu> (9 juni 2022).

¹⁰¹ Ibidem.

¹⁰² Marianne Braun, *De prijs van de liefde. De eerste feministische golf, het huwelijksrecht en de vaderlandse geschiedenis* (Amsterdam 1992) 7-8.

¹⁰³ Pott-Buter en Tijdens, *Vrouwen leven en werk in de twintigste eeuw*, 9.

¹⁰⁴ Ibidem.

¹⁰⁵ Margarete J. Sandelowski, ‘Failures of Volition: Female Agency and Infertility in Historical Perspective’, *Journal of Women in Culture and Society* 15 (1990) 3, 475-499.

¹⁰⁶ Ibidem.

grote rol speelde bij steriliteit binnen huwelijken in de late negentiende-eeuwse Verenigde Staten.¹⁰⁷

Naargelang de negentiende eeuw verstreek werden Nederlandse vrouwen in toenemende mate actief of passief van de arbeidsmarkt geweerd. Dat leidde soms tot hevige politieke discussies. Het debat rondom werkende vrouwen kwam daarmee bekend te staan als de vrouwenkwestie. Het werd in elk geval duidelijk aan het einde van de negentiende eeuw dat niet alle vrouwen droomden van het huisje, boompje en het beestje. Tegelijkertijd waren er nog genoeg mensen die niet zaten te wachten op vrouwen die braken met de status quo. De moederschapsverheerlijking kreeg daarom juist toen een nieuwe impuls.

Tijden van strijd in de eerste helft van de twintigste eeuw

De feministische discussies die aan het einde van de negentiende eeuw waren opgelaaid zetten zich voort in de twintigste eeuw. Daarbij ging het om het vrouwenkiesrecht en het vrouwelijk recht op arbeid bijvoorbeeld. Zo konden ambtenaressen vanaf 1925 wettelijk ontslagen worden na het huwelijk.¹⁰⁸ Niettemin hebben de feministen tussen de twee feministische golven, voert Marcelle Buma aan, allesbehalve stilgezeten.¹⁰⁹ Ze bleven zich aanhoudend inzetten voor vrouwenemancipatie op het gebied van arbeid en andere vrouwenrechten.¹¹⁰

Want de zware maar geromantiseerde opvoedingstaak lag nog altijd bijna volledig bij de moeder. De leerplichtwet uit 1901 en de kinderbeschermingswetten van 1905 zorgden er zelfs voor dat er meer overheidscontrole kwam op die opvoedingstaak.¹¹¹ Hans Knippenberg en Sjoerd de Vos beweren dat juist de leerplichtwet – die de kosten voor kinderen verhoogde – samen met onder andere de verder dalende zuigelingensterfte maakte dat de geboortedaling zich voortzette.¹¹² Zelfs een wettelijk verbod op het verspreiden van kennis over contraceptiemiddelen, dat tussen 1911 en 1965 van kracht was, kon de geboortedaling geen halt toeroepen.¹¹³ Pas na de Tweede Wereldoorlog piekten de geboortecijfers weer met een Nederlandse babyboom (zie figuur 1).

¹⁰⁷ S. Philip Morgan, 'Late Nineteenth- And Early Twentieth-Century Childlessness', *American Journal of Sociology* 97 (1991) 3, 779-807.

¹⁰⁸ Dekker, 'Vrouw en opvoeding sinds de late negentiende eeuw', 83.

¹⁰⁹ Marcelle Buma, 'Het mantelpakkenfeminisme', *Historica* 44 (2021) 3, 46-51.

¹¹⁰ Ibidem.

¹¹¹ Dekker, 'Vrouw en opvoeding sinds de late negentiende eeuw', 81.

¹¹² Hans Knippenberg en Sjoerd de Vos, 'Tussen crisis en verzuiling: regionale verschillen in vruchtbaarheid in Nederland tijdens het interbellum', in: Jan Kok en Jan van Bavel (red.), *De levenskracht der bevolking* (Leuven 2010) 109-140, aldaar 116-117 en 137.

¹¹³ Pott-Buter en Tijdens, *Vrouwen leven en werk in de twintigste eeuw*, 24.

De tweede helft van de twintigste eeuw: een nieuw tijdperk?

Hoewel de naoorlogse babyboom een opleving van de geboortecijfers veroorzaakte, zette de geboortedaling zich in de tweede helft van de twintigste eeuw weer gestaag voort. Het verschijnen van de anticonceptiepil in 1963 had daar zeker invloed op.¹¹⁴ De verheerlijking van de thuisblijvende moeder was nog niet gelijk verdwenen en is door meerdere historici geobserveerd tot in de jaren 1960.¹¹⁵ Wel begon de idealisering rond die tijd langzaam af te nemen; het moederschap werd vanaf de jaren '60 meer en meer een deelbestemming.¹¹⁶ Zo verdween het arbeidsverbod voor ambtenaressen en werd de wettelijke handelingsonbekwaamheid in 1957 definitief opgeheven.¹¹⁷

Sommige feministen gingen het emancipatieproces nog niet snel genoeg. Joke Kool-Smit schrijft in 1967 in *De Gids* het kritische artikel 'Het onbehagen bij de vrouw', waarin ze haar zorgen uit over het stagneren van het feminisme en de ongelijkheid tussen de seksen.¹¹⁸ Ze ziet dat het vrouwelijk leven nog immer vooral draait om trouwen en kinderen krijgen. De pil en de abortus-garantie vindt ze positieve ontwikkelingen, want 'eindelijk wordt de vrouw losgekoppeld van de konijnen'.¹¹⁹ Zelfs trekt Kool-Smit een directe lijn tussen de discursieve geslachtsrollen en Freud. Ze schrijft: 'Mijn bezwaar is alleen dat Freud gebruikt wordt om een oud vooroordeel te bestendigen: de vrouw hoort thuis in het gezin.'¹²⁰

Het artikel van Kool-Smit wordt weleens bestempeld als beginpunt van de tweede feministische golf.¹²¹ Die golf kenmerkte zich door de herhaling van bepaalde bekende discussies, zoals die over vrouwenarbeid, en door een soort postmoderne wending van het feministische discours. De aandacht werd namelijk opvallend actief op de 'vrouwelijke ervaring' en 'bewustwording' gevestigd, zo schreven historici naderhand volgens Petra de Vries.¹²² Dat is te zien aan de vele vrouwenpraatgroepen die ontstonden bijvoorbeeld, waaronder zich een werkgroep over kinderloosheid bevond.¹²³ Langzamerhand werden veel onderwerpen die vrouwen aangingen uit de taboesfeer getrokken.

¹¹⁴ Dekker, 'Vrouw en opvoeding sinds de late negentiende eeuw', 85.

¹¹⁵ Storme, 'Een smert voor de gehoude.', 845-847; Dekker, 'Vrouw en opvoeding sinds de late negentiende eeuw', 78-79; Els Kloek, *Vrouw des huizes. Een cultuurgeschiedenis van de Hollandse huisvrouw* (Amsterdam 2009).

¹¹⁶ Dekker, 'Vrouw en opvoeding sinds de late negentiende eeuw', 89.

¹¹⁷ Pott-Buter en Tijdens, *Vrouwen leven en werk in de twintigste eeuw*, 9; Dekker, 'Vrouw en opvoeding sinds de late negentiende eeuw', 83.

¹¹⁸ Joke Kool-Smit, 'Het onbehagen bij de vrouw', *De Gids* 9/10 (1967) 267-281.

¹¹⁹ Ibidem, 275.

¹²⁰ Ibidem, 276.

¹²¹ Petra de Vries, 'Redactioneel. De tweede feministische golf in herinnering', *Tijdschrift voor Genderstudies* 9 (2006) 2, 2-11, aldaar 3.

¹²² Ibidem, 5-6.

¹²³ Atria Kennisinstituut, Werkgroep "Politieke economie van de vrouw", Vrouwen(g)roepen!!! Mening en vooruitzichten over de vrouw in gezin en arbeid (Tilburg 1978) 27-30.

Dat gold tevens voor de bestudering van kinderloosheid. Een pionier op het gebied van het Nederlandse onderzoek naar kinderloosheid is sociologe Marie-Louise van den Bandt, die in 1982 haar proefschrift schreef over vrijwillige kinderloosheid en het besluitvormingsproces daarachter. Van den Bandt concludeert in haar onderzoek dat er nog relatief weinig is geschreven over deze groep vrouwen in Nederland.¹²⁴ Immers is het een lastig vast te stellen groep geweest.¹²⁵ In het algemeen gaat haar onderzoek met name over vrijwillig kinderloze vrouwen in haar tijd en niet specifiek over de geschiedenis van dit fenomeen. Na Van den Bandt werd er zeker nog meer sociologisch, psychologisch en demografisch onderzoek gedaan naar kinderloosheid, maar de kinderloze vrouwen uit de periode 1880-1960 blijven opvallend buiten beeld binnen de Nederlandse cultuurgeschiedenis.

De jaren 1970, door De Vries sceptisch een ‘gouden oertijd’ genoemd, zijn volgens haar in de geschiedschrijving oververtegenwoordigd.¹²⁶ Met deze kennis zal daarom nogmaals benadrukt worden dat er bewust is gekozen om de onderzoeksperiode van deze studie in 1960 te laten eindigen. Vanaf de jaren ’60 verandert er dusdanig veel op het gebied van de vrouwelijke ervaring van het reproductievermogen, dat mijn interesse uitgaat naar de periode daarvoor. De intrede van de anticonceptiepil, de aanhoudende geboortedaling, de feministische bewegingen met hun aandacht voor de vrouwelijke ervaring en de daaruit voortkomende ruimte in het discours voor onderwerpen als kinderloosheid, maken van kinderloze vrouwen een meer zichtbare bevolkingsgroep vanaf de jaren ’60 en veel minder tussen 1880 en 1960.

Concluderend

Kortom, er kan met deze beknopte historiografische studie vastgesteld worden dat er veel onderzoek naar de Nederlandse demografische transitie – de oorzaken en het verloop daarvan – en de geslachtsrollen in de negentiende en twintigste eeuw is gedaan. Het cultuurhistorische hiaat rondom kinderloze vrouwen is met dit overzicht tevens in beeld gebracht. De historische context maakt duidelijk met welke maatschappelijke ontwikkelingen en ideaalbeelden (kinderloze) vrouwen te maken kregen tussen 1880 en 1960 in Nederland. Die kennis is vereist om in het volgende hoofdstuk met de primaire bronnen ‘in gesprek’ te kunnen gaan.

¹²⁴ Marie-Louise van den Bandt, *Vrijwillig kinderloze vrouwen. Verkenningen rond een keuze* (Wageningen 1982), 22.

¹²⁵ *Ibidem*.

¹²⁶ De Vries, ‘Redactioneel. De tweede feministische golf in herinnering’, 5-6.

H2 Kinderloze vrouw of moeder: het vrije spreken

In dit tweede hoofdstuk zullen, nu de historische context duidelijk is, de volgende stappen van de cultuurhistorische psychoanalyse gezet worden. Er zal ten eerste een antwoord worden gevormd op de vraag hoe kinderloze vrouwen werden gerepresenteerd in het maatschappelijke debat. Ten tweede zal er nadrukkelijk worden uitgekeken naar tekenen van stilte, overdracht, weerstand en onderbewuste structuren. Die tekenen zullen samen met de discursieve tegenstelling tussen kinderloze vrouwen en moeders in het derde hoofdstuk op diepgaandere wijze aan psychoanalyse worden onderworpen.

Het wezen der vrouw

Om te kunnen bestuderen hoe er over kinderloze vrouwen werd gesproken, is het van belang om eerst dieper in te gaan op de discussie rondom het wezen van de vrouw. Hoe werd de vrouw destijds gedefinieerd? Dat leek hoofdzakelijk op basis van haar biologie te gebeuren.

Myriam Everard observeert dat in de tweede helft van de negentiende eeuw in Nederland de dichotome scheiding van de seksen dominant was.¹²⁷ Mannen en vrouwen waren volgens dat hegemoniale gedachtengoed (bekend als de geslachtskaraktertheorie) elkaars tegenpolen en als geslachten ‘ongelijkwaardig en hiërarchisch geordend’.¹²⁸ Allerlei (in feite natuurlijke) kwaliteiten en eigenschappen werden aan de geslachten toegeschreven, waarbij de man de meerdere was van de vrouw.

De Duitse feministe en politicus Lily Braun beargumenteert in 1902 in haar boek *De Vrouwenkwestie* (destijds naar het Nederlands vertaald) hoe volgens haar het biologische moederschap er in de prehistorie voor heeft gezorgd dat het sociaal-culturele moederschap vereenzelvigd raakte met de vrouw.¹²⁹ Doordat de vrouw haar kinderen eerst bij zich draagt, ze dan baart en voedt, kwam het recht der kinderen grotendeels bij haar te liggen en werd zij ‘huisvast’.¹³⁰ Daarbij hoorde tevens het psychologische moederschap, oftewel de moederliefde, ‘dat meest primitieve gevoel’.¹³¹ De man trok erop uit, niet fysiek gebonden aan de thuishaven en ‘beschermd’ die mede door middel van het verdienen van een inkomen en oorlogsvoering. Deze theorie over het ontstaan der geslachtsrollen laat een samenhang zien van biologische, sociaal-culturele en psychologische geslachtskenmerken. De oorzakelijkheid van deze

¹²⁷ Myriam Everard, ‘Mensch-boven-de-seksen: Het radicale denken over sekse in de eerste feministische golf’, in: Myriam Everard en Ulla Jansz (red.), *Sekse: Een begripsgeschiedenis* (Hilversum 2018) 175-199, aldaar 176-177.

¹²⁸ Ibidem, 177.

¹²⁹ Lily Braun, *De vrouwenkwestie* (Amsterdam 1902), 16-19.

¹³⁰ Ibidem, 17-18.

¹³¹ Ibidem, 16.

constructie wordt echter bij het biologische aspect gelegd. Doordat vrouwen fysiek de kinderen baren wordt de hele taak der opvoeding bij hen gelegd of nemen zij die op zich.

Deze nadruk op de biologie van vrouwen en dus het aangeboren moedergevoel contrasteert sterk met de afwezigheid van een discours over vaderschap. In de voorrede van F. van der Goes in het boek van Braun wordt de vinger op de zere plek gelegd: ‘de vernedering gelegen in de beschouwing van de vrouw als, in hare sekse, meer een geslachtswezen dan, in de zijne, de man.’¹³² Vaker dan bij mannen wordt er met behulp van het vrouwelijk geslachtswezen uitgelegd wat vrouwen zijn, wie vrouwen zijn en waar vrouwen goed voor zijn. Met name vanaf het einde van de negentiende eeuw kwam er uit feministische kringen kritiek op die beperkende geslachtsindeling.¹³³ Uit het eerste hoofdstuk bleek al dat de man – en dus niet de vrouw – voor een groot deel van de onderzochte periode zowel de maritale als de vaderlijke macht in handen had.¹³⁴ Deze ‘dubbele moraal’ riep fel feministisch protest op.¹³⁵ Vrouwen zaten feitelijk vast in een vicieuze cirkel, waarin hun maatschappelijke machtspositie (of eigenlijk het ontbreken daarvan) werd bepaald door een biologie waar zij zich niet los van konden maken.

Een reproductief wezen

De essentie van de vrouw lijkt volledig in haar reproductief vermogen te liggen. In zekere zin zijn seksualiteit en reproductievermogen bij zowel mannen als vrouwen van elkaar gescheiden geraakt. In de onderzochte bronnen wordt het geslachtswezen van de vrouw voortdurend gedefinieerd aan de hand van haar reproductieve baarmoeder; niet haar vagina of vulva en dus niet haar seksualiteit. Bij mannen lijkt dat andersom te zijn. De penis lijkt binnen datzelfde discours in feite zijn reproductievermogen te zijn ‘verloren’, want bijna uitsluitend over vrouwen wordt voortdurend beweerd dat zij de aangeboren wens hebben om zich voort te planten. Mannen worden in de bestudeerde bronnen bijna nooit reproductieve wezens genoemd, behalve wanneer het gaat over de vruchtbaarheid van een huwelijk en de man dus in relatie staat tot de vrouw. Soortgelijke ideeën hebben we reeds bij Freud gezien. De vagina en vulva symboliseerden bij hem het cruciale ontbreken van de penis. Daarvoor in de plaats was het reproductievermogen gekomen en het natuurlijke verlangen naar kinderen bij vrouwen.

Toch blijft die definiëring aan de hand van het reproductief vermogen problematisch, in het bijzonder voor kinderloze vrouwen. In een krantenartikel uit 1949 wordt bijvoorbeeld schande gesproken van de droogstaande fonteinen in Rome: ‘Een fontein die niet spuit, is als

¹³² Braun, *De vrouwenkwestie*, 7.

¹³³ Everard, ‘Mensch-boven-de-seksen’, 175-199.

¹³⁴ Braun, *De prijs van de liefde*, 11

¹³⁵ Ibidem.

een vrouw zonder kinderen, een boom zonder bloesem, een veld zonder gewas.¹³⁶ Alleen de vrouw wordt genoemd, de man is nergens te bekennen in de vergelijking. In de taal bevindt zich een semantische verbondenheid. De fontein, de vrouw, de boom en het veld hebben allemaal een reproductief vermogen. Ze brengen iets de wereld in, respectievelijk water, kinderen, bloesem en gewas. Deze vergelijking is een illustratie van hoe de vrouw – en niet de man – als biologisch reproducerend wezen wordt gerepresenteerd. Des te kwalijker vindt men het, blijkbaar, wanneer er vrouwen zijn die geen kinderen krijgen en dus hun biologische taak verwaarlozen (vrijwillig dan wel onvrijwillig). Reproductieve wezens die niet reproduceren roepen blijkbaar weerstand op.

Een huwend wezen

In een tijd dat het heteroseksuele huwelijk de norm was moest elk echtpaar voor nageslacht zorgen. Het bronmateriaal toont dat die verantwoordelijkheid vrijwel altijd bij de vrouw werd gelegd. In 1905 herinnert een anonieme brievenschrijver de feministe Anna Polak eraan dat ‘in het huwelijk kinderen krijgen normaal, kinderloos te blijven abnormaal is’.¹³⁷ Het is niet mogelijk om op de arbeidsmarkt gelijkstelling van man en vrouw creëren, schrijft de auteur, aangezien de ‘natuur zelf eene ongelijkheid heeft ingesteld’. Toch waren er zeker feministen met soortgelijke traditionele ideeën over het huwelijk.

Religie had in bepaalde feministische kringen namelijk grote invloed op de heersende ideeën over de geslachtsrollen. ‘Helaas, het gezin is ziek!’ stond er in het gematigde feministische tijdschrift *Huwelijk en huisgezin* in 1929.¹³⁸ Geboortebeperving, oftewel de weerstand tegen Gods scheppingswil, zou de vrouw ontadelen en vernederen volgens de auteur. Anticonceptie maakt zelfs van de moeder een moordenaar. Het woord ‘ziek’ in het artikel illustreert hoezeer kinderloosheid als iets biologisch, lichamelijks, fysisch, werd gezien. Hoewel het artikel eigenlijk toont dat het mogelijk was om tegen Gods wil in te gaan, wordt zodanig duidelijk hoe in allerlei kringen – en dus tevens de feministische kringen – christelijke overtuigingen nog steeds een grote rol speelden. Het belangrijkste doel van het huwelijk bleef het produceren van nageslacht.¹³⁹

¹³⁶ *Dagblad voor Noord-Limburg*, ‘De Fonteynen van Rome’ (8 juni 1949), <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMCC02:211146056:mpeg21:a00050> (22 mei 2022).

¹³⁷ *Algemeen Handelsblad*, ‘De rechtstoestand der ambtenare-gehuwde vrouw en moeder’ (8 november 1905), <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010649738:mpeg21:a0132> (22 mei 2022).

¹³⁸ *Huwelijk en huisgezin*, ‘Helaas, het gezin is ziek!’ (2 oktober 1929), <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMENLK03:007555001:00013> (22 mei 2022).

¹³⁹ Braun, *De prijs van de liefde*, 11.

Gezien de invloedrijke rol die het christelijk geloof eeuwenlang in West-Europa heeft gespeeld in het dagelijks leven, kan beargumenteerd worden dat deze christelijke definitie van de vrouw mogelijk voor een substantieel deel heeft beïnvloed hoe de vrouw en haar taak in het algemeen werden gedefinieerd, door zowel mannen als vrouwen. Toch is het moeilijk vast te stellen bij een dusdanig ingewikkeld en wijdverspreid discours hoe het exact is ontstaan en waardoor. Wel spreken bijna alle voor deze studie geanalyseerde bronnen over die ene natuurlijke taak der vrouw: het moederschap.

Een nuttig wezen

Als vrouwen om wat voor reden dan ook geen moeder werden, zou er nog steeds een soort oer-moedergevoel bestaan bij vrouwen. ‘Het moederlijk gevoel in een vrouw staat of valt niet met haar feitelijk moederschap,’ wordt in 1922 in *De standaard* geschreven.¹⁴⁰ Weer wordt hier de vrouwelijke zorgzame geslachtsrol herleid tot een biologische eigenschap. De vrouwen die zelf geen nageslacht voortbrengen kunnen volgens meerdere artikelen nog altijd hun kenmerkende zorgzaamheid kwijt in bepaalde beroepen, zoals onderwijzeres of kinderjuffrouw, of in adoptiekinderen. Kinderloze vrouwen zouden moederlijke en zorgende taken kunnen overnemen van moeders die dat ‘door gebrek aan tijd of gaven of kracht of goeden wil’ zelf niet kunnen doen.¹⁴¹

Nadrukkelijk lijkt de consensus te zijn geweest dat vrouwen die geen moeder werden, op een andere manier invulling aan hun leven moesten geven. Het leven zonder kinderen zou namelijk maar ‘leeg en waardeloos’ zijn, betoogt de *Limburger koerier* in 1926.¹⁴² Daarom moet de kinderloze vrouw volgens het *Utrechts volksblad* ‘inhoud aan haar leven geven door op te gaan in haar beroep, of door nieuwe mensen te leren kennen, nieuwe indrukken op te doen’.¹⁴³ In het radicaal feministische tijdschrift *Evolutie* wordt in 1893 al door Johanna (pseudoniem) de vrije beroeps- en opleidingskeuze voor alle meisjes betoogd, of ze nou wel of geen moeder worden.¹⁴⁴ Tevens vraagt de auteur: ‘Waarvoor leven die, als ’t niet is om op een andere manier nuttig te zijn?’ Vanuit meerdere perspectieven lijkt de discursieve overtuiging te zijn dat een vrouwenleven ‘nut’ moet hebben, en met ‘nut’ lijkt voornamelijk het zorgen bedoeld te worden.

¹⁴⁰ *De standaard*, ‘Vrouwenleven.’ (24 april 1922), <https://www.delpher.nl/nl/kranten/view?coll=ddd&identificer=MMKB23%3A001852094%3Ampg21%3Aa00083> (18 april 2022).

¹⁴¹ *Ibidem*.

¹⁴² *Limburger koerier*, ‘De taak der vrouw.’ (4 augustus 1926), <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010348692:mpeg21:a0117> (23 mei 2022).

¹⁴³ *Utrechts volksblad*, ‘Welke problemen kent de vrouw van 50?’ (10 maart 1938), <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010941530:mpeg21:a0148> (18 april 2022).

¹⁴⁴ Johanna, ‘De invloed van de ontwikkeling der vrouw op het huisgezin.’, *Evolutie* 1 (1893) 26, 2-3.

Johanna stipt overigens in hetzelfde artikel een tegenstrijdigheid aan die tevens in de andere onderzochte bronnen te herkennen is. Het ene moment worden vrouwen als natuurlijke moeders bestempeld – het biologische reproductievermogen wordt hier weer gekoppeld aan andere zogenaamd aangeboren moederlijke vaardigheden – en het andere moment zouden moeders nog voor hun bestemming opgevoed moeten worden of blijken er vrouwen zonder kinderwens te bestaan. Als moederschap werkelijk zo'n natuurlijk iets is, zo'n aangeboren talent, hoe kunnen er dan moeders zijn die hun taak verzaken? Of helemaal geen moeder willen worden? 'Hoe ook,' vraagt Johanna, 'is dit verlangen van een speciale opvoeding tot moeder te rijmen met de wijsheid, dat de natuur en het instinct de vrouw heeft voorbeschikt tot moeder?'.¹⁴⁵ Zelfs in een feministisch blad als *Evolutie* wordt er dus geschreven over moederschap als iets heel natuurlijks en iets instinctiefs. Het moederschap stopt niet bij het biologische aspect. Alle sociaal-culturele aspecten, zoals de zorg en de opvoeding, werden verbonden aan het lichamelijk wezen der vrouw.

Het is helder dat de vrouwelijke sekse in de negentiende en twintigste eeuw op basis van haar biologie, haar reproductievermogen, werd gedefinieerd. Daaraan werden vervolgens allerlei andere universele moederlijke eigenschappen gekoppeld, die in de kern soms zelfs sociaal-culturele constructen lijken te zijn. Sommige bronnen spreken echter het bestaan van een universeel vrouwelijk geslachtswezen tegen, want het ene moment zou het verlangen om moeder te worden of het moederlijk talent aangeboren zijn, maar het andere moment was dat juist weer niet het geval. Dat kinderloze vrouwen een cruciale rol spelen bij het tot wankelen brengen van de gegeneraliseerde geslachtsdefinitie, blijkt uit de hoeveelheid weerstand die wordt opgeroepen door het idee dat niet alle vrouwen hét moederinstinct hebben.

Een werkend wezen

Er zijn verschillende maatschappelijke situaties te herkennen waarin kinderloze vrouwen voor discursieve 'problemen' zorgden (en daarmee weerstand). In het debat rondom vrouwenarbeid werd er door bepaalde mensen gevreesd dat vrouwen wilden werken om maar geen kinderen te hoeven krijgen. Tijdens een parlementair debat tussen 1910 en 1911 over de in het huwelijk tredende ambtenaressen en onderwijzeressen wordt het argument aangedragen dat het laten werken van gehuwde vrouwen bewuste geboortebeperving uitlokt; maar dat argument wordt ongegrond bevonden.¹⁴⁶ In onder andere de *Haagse courant* van 1924 en de *Avondpost* van 1932,

¹⁴⁵ Johanna, 'De invloed van de ontwikkeling der vrouw op het huisgezin.', 3.

¹⁴⁶ Verslag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal 1909-1910, 256.

respectievelijk ruim tien en twintig jaar later, wordt opnieuw hetzelfde argument aangehaald.¹⁴⁷ De auteurs van de artikelen beweren dat veel gehuwde onderwijzeressen en ambtenaressen geen kinderen wensen omdat zij arbeid verrichten. ‘Men saboteert datgene, wat de natuurlijke en de hoge bestemming der vrouw is: het moederschap’, zo wordt er geschreven in de *Avondpost*. Er staat zelfs in dat artikel dat vrouwen kinderen ‘te „lastig”’ vinden en dat hun houding ‘gevaarlijk’ is voor de ‘hoogste belangen’ der mensen.¹⁴⁸ De auteur van het artikel in de *Haagse courant* vreest dat kinderloze vrouwen nooit tot het inzicht zullen komen dat hun ‘natuurlijke roeping ging boven geld verdienen’.¹⁴⁹ Dat de vrouwen in kwestie daarvoor in de plaats onderwijstaken (dus zorgende taken) verrichtten maakte blijkbaar niet uit.

Deze angst blijft gedurende de gehele onderzochte periode circuleren in kranten uit allerlei politieke en religieuze hoeken. In 1951 kopt het *Overijsselsch dagblad* nog: ‘Centrum Staatskundige Vorming oordeelt: Gehuwde vrouw hoort primair in haar gezin thuis’.¹⁵⁰ In slechts enkele gevallen is werk buitenshuis voor gehuwde vrouwen geoorloofd, vond het Rooms-Katholieke studie- en adviesorgaan. Oftewel, binnen het heersende discours was het niet de bedoeling dat vrouwen in plaats van kinderen krijgen zouden werken.

Feministen bleven zich wel inzetten voor het arbeidsrecht van vrouwen. Zo zetten zij meerdere malen vraagtekens bij het idee dat vrouwen alleen maar voor het huwelijk (en dus het moederschap) opgeleid dienden te worden, bijvoorbeeld in het bekende feministische overzichtswerk *Van Moeder op Dochter* uit 1948.¹⁵¹ Duidelijk is dat de vrouwenemancipatie op de werkvloer zich niet bepaald voortvarend voltrok. Op een congres voor vrouwenartsen in 1959 werd het verschil tussen de levenssferen van mannen en vrouwen nog treffend uitgedrukt: ‘Het huis van de man is de wereld, en de wereld der vrouw is haar huis.’¹⁵² Aan het einde van de bestudeerde periode werd er in sommige bronnen nog altijd gesproken over verschillende biologische taken voor mannen en vrouwen.¹⁵³ Die houding ten opzichte van de taak der vrouw

¹⁴⁷ *Westfriesch dagblad onze courant*, ‘Kinderlooze huwelijken.’ (6 januari 1932), <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMWFA01:000286004:mpeg21:a00018> (18 april 2022); *Haagse courant*, ‘De gehuwde ambtenares.’ (16 januari 1924), <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB04:000143198:mpeg21:a0096> (22 mei 2022).

¹⁴⁸ *Westfriesch dagblad onze courant*, ‘Kinderlooze huwelijken.’.

¹⁴⁹ *Haagse courant*, ‘De gehuwde ambtenares.’.

¹⁵⁰ *Overijsselsch dagblad*, ‘Centrum Staatskundige Vorming oordeelt: Gehuwde vrouw hoort primair in haar gezin thuis’ (10 augustus 1951), <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB23:001267034:mpeg21:a00085> (26 mei 2022).

¹⁵¹ W. H. Posthumus-Van der Groot (red.), *Van Moeder op Dochter. Het aandeel van de vrouw in een veranderende wereld* (Leiden 1948).

¹⁵² *De Telegraaf*, ‘Vrouwen leiden een gevaarlijk bestaan’ (11 juli 1959), <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:110587587:mpeg21:a0373> (22 mei 2022).

¹⁵³ *Ibidem*.

en dus haar arbeidsrecht had, zoals blijkt uit de bronnen, direct en indirect gevolgen voor de manier waarop er naar kinderloze vrouwen werd gekeken.

Een verlangend wezen

VRIJDAG. De dwaasheden van eene gehuwde vrouw zonder kinderen moet men haar niet te zwaar aanrekenen, zij mist zooveel.¹⁵⁴

Dit korte citaat uit een Wekelijksche Kalender van het *Rotterdamsch nieuwsblad* uit 1897 insinueert dat specifiek de vrouw zonder kinderen iets ‘mist’. Haar man wordt niet genoemd. Over de door gemis veroorzaakte ‘dwaasheden’ van de gehuwde vrouw wordt verder niks uitgelegd. De geciteerde ‘wijsheid’ van vrijdag lijkt het op te nemen voor de kinderloze vrouw door om begrip voor haar situatie te vragen. Zij mist immers al zoveel in haar leven. Maar wat is toch dat gemis? Dit is niet de eerste en zeker niet de laatste keer dat er in het publiek discours rondom kinderloze vrouwen wordt gesproken over een gemis.

In de bestudeerde bronnen wordt vaak stilgestaan bij de psychologische en maatschappelijke gevolgen van kinderloosheid. Kinderloze vrouwen lijken, net als bij Gandolfo, ook in deze bronselectie de dubbele ‘ander’ te zijn. Kinderloze vrouwen zijn geen mannen én geen moeders. Er kan zelfs beargumenteerd worden dat kinderloosheid een dubbele dimensie kent. Deze vrouwen missen ten eerste fysiek (materieel) kinderen, want zij hebben nooit op natuurlijke wijze kinderen gebaard en zijn dus biologisch (en semantisch) gezien geen moeders. Ten tweede is er sprake van een emotioneel en psychologisch missen, zoals het citaat aan het begin van deze paragraaf suggereert.

Ten grondslag aan dit gemis ligt, volgens de tijdgenoten, een diep verlangen naar kinderen en moederschap. ‘Het is elke gezonde vrouw ingeschapen, te verlangen naar man en kinderen’, wordt er in 1951 in *Het vaderland* geschreven door iemand die spreekt als ‘wij, moeders’.¹⁵⁵ De bronnen tonen aan dat die overtuiging tussen 1880 en 1960 breed werd gedragen. In het *Nieuwsblad van het Noorden* vertelt een moeder in 1931 over een brief die zij kreeg van een kinderloze vrouw.¹⁵⁶ Uitgebreid spreekt ze over de empathie die ze voelt voor de onbekende ‘zuster’, want de jaloezie en het gemis van de kinderloze vrouw kan ze zich maar al te goed inbeelden. Ze zou nog liever rouwen om een verloren kind dan ‘nooit eens

¹⁵⁴ *Rotterdamsch nieuwsblad*, ‘Wekelijksche Kalender’ (25 maart 1897), <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010176809:mpeg21:a0153> (17 april 2022).

¹⁵⁵ *Het vaderland*, ‘De Vrouw zonder kinderen’ (9 juni 1951), <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB19:000829059:mpeg21:a00129> (17 april 2022).

¹⁵⁶ *Nieuwsblad van het Noorden*, ‘Leege handen.’ (3 januari 1931), <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010674988:mpeg21:a0229> (24 mei 2022).

moedervreugde gekend te hebben'. Vervolgens omschrijft ze de kinderloze vrouw als 'eenzaam, met leege handen, benijdende elke moeder'. Hier wordt heel duidelijk het beeld geschetst van dat diepgewortelde verlangen naar moederschap en het gemis dat vrouwen zouden voelen wanneer zij geen kinderen krijgen. Zij staan metaforisch met 'leege handen'.

'[...] het moederschap, wat in elke waarachtige vrouw schuilt, schreeuwt om vervulling. Gij wilt koesteren, liefhebben, verzorgen een wezen, wat van u is, ontstaan door liefde, ontvangen in liefde, een wezen wat u nodig heeft. Gij wilt de volheid van uw vrouw zijn, de bekroning van uw leven, al tracht gij, koel en trotsch, uw zielsverlangen te verbergen, al wilt gij niemand, vooral uw man niet, deelgenoot maken van uw verdriet, van uw oneindig verlangen.'¹⁵⁷

Ook hier wordt opgetekend hoezeer vrouwen een zielsverlangen zouden voelen om moeder te worden en dat wanneer dat ongewenst niet lukt, zij zullen achterblijven in eenzaamheid en leegheid. Het moederschap zou 'de bekroning' van het vrouwelijk leven zijn. De vraag is natuurlijk of alle moeders dit werkelijk zo voelen; alsof hun leven bekroond is door hun moederschap. Uiteraard kunnen zulke gevoelens moeilijk objectief gemeten worden en hebben we te maken met relativiteit en een balans tussen voor- en nadelen. De dagelijkse realiteit van het moederschap zal waarschijnlijk een stuk minder gelukkig zijn, zo geeft de auteur van het artikel zelf toe. Toch suggereren een aantal van de bronnen dat veel vrouwen intens veel geluk uit het moederschap haalden.

Het wordt onvruchtbare vrouwen regelmatig in krantenartikelen aangemoedigd om op andere manieren voor kinderen te zorgen, door bijvoorbeeld pleegmoeder te worden, zodat ze niet '[m]okkend, pruilend, verontwaardigd, zuur, onvruchtbaar' achterblijven.¹⁵⁸ De vraag blijft in hoeverre het vrouwelijk verlangen naar moederschap en de maatschappelijke taak van het moederschap met elkaar worden verward. In elk geval wordt er in het maatschappelijk debat vanuit gegaan dat de voortschrijdende wisselwerking tussen verlangen en gemis voor een hoop ellende zorgt bij kinderloze vrouwen. Ze zouden wel dat verlangen voelen naar kinderen en tegelijkertijd een hoop pijn en verdriet als gevolg van het gemis naar kinderen. Wanneer die kinderen er niet komen willen ze het toch misschien niet graag genoeg of heeft God andere taken voor ze in gedachten. Vooral voor de ongewenst kinderloze vrouwen zal dat aspect van het discours confronterend zijn geweest.

¹⁵⁷ *Nieuwsblad van het Noorden*, 'Leege handen.'

¹⁵⁸ *Friese koerier*, 'Vruchtbaar gemis' (31 augustus 1957), <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010687431:mpeg21:a0112> (22 mei 2022).

Een afgunstig wezen

Eenmaal per jaar worden kinderloze vrouwen extra geconfronteerd met hun niet-moederschap. In een artikel over Moederdag in de *Bredasche courant* van 1948 wordt het bestaan van de feestdag ter discussie gesteld omdat het overbodig zou zijn en vooral een moment waarop winkeliers ‘een extraatje willen maken’.¹⁵⁹ Als argument vóór Moederdag wordt aangedragen dat kinderen zich in elk geval eenmaal per jaar rekenschap moeten geven van al dat hun moeder voor hen doet. Vervolgens wordt er namens een groep mensen, ‘met name kinderloze vrouwen’, gevraagd waarom moeders naast alle andere dagen in het jaar nog een extra dag moeten genieten van ‘de vreugde van het Moederschap’ (in dit artikel beginnen opvallend genoeg de woorden ‘moeder’ en ‘moederschap’ allebei met een hoofdletter). Daaropvolgend worden de critici met ‘zure druiven’ vergeleken. Overduidelijk is er hier bij beide groepen vrouwen weerstand te lezen en een zeker onbegrip.

Het artikel gaat verder met een verschuiving van de aandacht: van de kritiek op Moederdag naar een roep om de herwaardering van de moederlijke talenten van vrouwen. Kinderloze vrouwen zouden met hun kritiek aantonen dat zij nooit hebben leren omgaan met hun situatie, maar vrouwen kunnen ook ‘moeder naar de geest’ zijn. Vrouwen zijn namelijk ‘geboren moeders’, dat is te zien aan het feit dat jonge meisjes graag ‘moedertje spelen’. Het gaat daarbij niet om imitatie van de moeder, want dan zouden jongens net zo graag ‘vadertje spelen’. Het diepgaande verlangen om moeder te zijn, al dan niet van het eigen nageslacht, is volgens de *Bredasche courant* een aangeboren geslachtskenmerk. De vrouwen zonder kinderen die kritiek uiten op de overdrevenheid van Moederdag doen dit omdat ze hun moederlijke gevoelens niet kwijt zouden kunnen. Hier wordt dus eigenlijk een diepe analyse gemaakt van kinderloosheid en de jaloezie die zulke vrouwen zouden voelen jegens moeders. De oorzaak van de kritiek op de feestdag wordt gezocht in afgunst en een overschot aan moedergevoelens. Een artikel dat voor een moment van kritische discussie had kunnen zorgen, over bijvoorbeeld die vercommercialisering van feestdagen, en voor meer begrip voor die andere, kinderloze vrouw, werd aangegrepen om juist nog meer het natuurlijke moedertalent te propageren. Zeuren over zoiets als Moederdag maakt je alleen maar tot zure druif.

¹⁵⁹ *Bredasche courant*, ‘Moederdag’ (8 mei 1948), <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMSAB03:000068324:mpeg21:a0037> (18 april 2022).

Een schoon wezen

Naast de sociaal-culturele en psychologische gevolgen van kinderloosheid kunnen er ook lichamelijke gevolgen aan het discursieve lijstje worden toegevoegd. In meerdere kranten verschijnt rond 1928 (ongeveer) hetzelfde advies aan vrouwen: ‘Hebt lief en weest schoon.’¹⁶⁰ Een schoonheidsspecialist in Parijs zou hebben verklaard dat geluk grote invloed heeft op de schoonheid van vrouwen. Daarom berichten meerdere kranten instemmend:

De vrouw met kinderen is meestal mooier dan de vrouw zonder kinderen. De blik van toegenegenheid en de glimlachjes, welke zij haar kinderen gunt maken haar gezicht aantrekkelijk en houden de rimpels en de trekken van ontevredenheid verre!¹⁶¹

Wellicht moet het artikel niet al te serieus worden genomen, maar de suggestie dat kinderloze vrouwen niet zoveel zouden lachen en daardoor minder mooi zouden zijn dan moeders is vrij speculatief. In eerder besproken artikelen wordt nogal betreurd hoezeer kinderloze vrouwen en moeders elkaar niet begrijpen, maar berichten als deze zullen de kloof tussen beide groepen vrouwen niet per se dichten. Bovenal wordt er gesuggereerd dat het verlangen naar schoonheid een biologisch kenmerk van vrouwen is en dat moederschap eigenlijk altijd voor ‘gemoedsrust’ en geluk zorgt bij vrouwen.

In een krantenartikel uit het *Utrechts volksblad* uit 1938 over de problemen van vijftigjarige vrouwen worden gelijksoortige suggesties gedaan.¹⁶² Vrouwen zonder kinderen van in de vijftig moeten niet bij de pakken neer gaan zitten als ze in de spiegel kijken en de eerste grijze haren ontdekken. Ze moeten hun levensvreugde bewaken en niet toegeven aan moeheid, want zulke negatieve vrouwen worden ‘met de dag meer verbitterd tegen de mensheid, het leven en zichzelf’.¹⁶³ Maar, voor het contrast werpt het artikel wel degelijk licht op de problemen van de moeder van vijftig jaar. Zij vecht tegen de eenzaamheid tussen haar volwassen wordende en zich van haar vervreemdende kinderen. Beide problemen zijn hoogstwaarschijnlijk alsnog tamelijk gegeneraliseerd. In elk geval is het moeilijk om bij de lichamelijke gevolgen van kinderloosheid die in de bronnen naar voren komen te spreken van een causaal verband.

¹⁶⁰ O.a.: *Nieuwe Hoornsche courant*, ‘Hebt lief en weest schoon’ (10 november 1928), <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMWFA01:000241080:mpeg21:a00056> (18 april 2022); *De Volkskrant*, ‘Verblijvend.’ (15 december 1928), <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB12:000141090:mpeg21:a00137> (18 april 2022).

¹⁶¹ Ibidem.

¹⁶² *Utrechts volksblad*, ‘Welke problemen kent de vrouw van 50?’ (10 maart 1938), <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010941530:mpeg21:a0148> (18 april 2022).

¹⁶³ Ibidem.

Een kinderloos wezen?

Er zou volgens een artikel in *Het vaderland* van 9 juni 1951 een enquête gehouden zijn onder vrouwen zonder kinderen.¹⁶⁴ Er werd een minderwaardigheidsgevoel geconstateerd onder deze vrouwen, mogelijk deels veroorzaakt door moeders. Het artikel gaat verder met een uitgebreid verslag van het kinderloze leven en de invloed die moeders daarop kunnen hebben. Diezelfde maand verschijnt in *Het vaderland* een ingezonden brief, mogelijk als reactie op het artikel of een van dezelfde strekking, namens een kinderloze vrouw.¹⁶⁵ ‘Nimmer is bij mij een gevoel van minderwaardigheid opgekomen omdat ik geen kinderen heb,’ schrijft ze.¹⁶⁶ Bovendien spreekt de kinderloze vrouw allerlei twijfels uit over de bindingskracht van kinderen en het talent voor moederschap van sommige moeders. Niet alle huwelijken worden automatisch met geluk gevuld door de komst van kinderen en niet alle vrouwen zijn het moederschap waard. ‘Wanneer de zon niet schijnt in een huwelijk zonder kinderen, schijnt ze ook niet in een huwelijk met kinderen,’ schrijft de vrouw.¹⁶⁷

Ook uit gereformeerde hoek krijgen de kinderloze vrouwen bijval. In een krantenartikel uit 1952 in het *Gereformeerd gezinsblad* worden enkele misconcepties de wereld uit geholpen.¹⁶⁸ Kinderloze vrouwen hebben niet meer tijd of minder huwelijksplichten dan moeders. Alle tijd die ze overhouden moet aan God besteed worden. Toch blijft het de roeping van de vrouw, in Gods ogen, om kinderen te krijgen, maar een kinderloos huwelijk is niet ‘mislukt of zinloos’. Het is niet wenselijk dat er ‘op ongevoelige en liefdeloze wijze’, mogelijk uit jaloezie, over kinderloze echtparen wordt gesproken, betoogt het artikel.

Een aantal jaar later, in 1958, verschijnt er nog een opvallend krantenartikel dat mogelijk door een kinderloze vrouw of een kritische medestander is geschreven in het *Eindhovensche dagblad* getiteld ‘Ach jij!’.¹⁶⁹ Het artikel begint:

De wereld van de vrouwen wordt beheerst door allerlei ongeschreven wetten. Een daarvan is dat men pas meetelt als men twee of meer kinderen heeft. Slechts dan heeft men recht van spreken als het gaat over dure tijden, veel werk, ziekte enzovoorts. Wee degene die zich niet aan deze wet houdt. Al haar

¹⁶⁴ *Het vaderland*, ‘De Vrouw zonder kinderen’ (9 juni 1951), <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB19:000829059:mpeg21:a00129> (17 april 2022).

¹⁶⁵ *Het vaderland*, ‘De vrouw zonder kinderen (Ingezonden).’ (23 juni 1951), <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB19:000829071:mpeg21:a00092> (17 april 2022).

¹⁶⁶ *Ibidem*.

¹⁶⁷ *Ibidem*.

¹⁶⁸ *Gereformeerd gezinsblad*, ‘Voor de vrouw. Toch een taak.’ (1 maart 1952), <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010558033:mpeg21:a0029> (24 mei 2022).

¹⁶⁹ *Eindhovensche dagblad*, ‘Ach jij!’ (18 januari 1958), <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMRHCE02:163627015:mpeg21:a00202> (22 mei 2022).

opmerkingen worden weggevaagd met een denigrerend ach jij, daar kun jij immers niet over meepraten.¹⁷⁰

De auteur vindt het biologische moederschap echter niet zo'n prestatie; dat werd immers al door miljoenen vrouwen voor hen gedaan en zal door miljoenen vrouwen daarna ook nog gedaan worden. De werkelijke 'prestatie van het moederschap' ligt hem in het 'scheppen van een prettige, rustige gezinssfeer voor man en kinderen'. De vrouw die dit kundig en zonder klagen doet wordt door de auteur meer bewonderd dan de klagende en mopperende moeder. Die laatste is zelfs 'feitelijk de mindere van de vrouw die van haar kinderloze huwelijk iets weet te maken'. Bovenal weet de auteur het kinderloze leven als iets positiefs te schetsen, zonder terug te vallen op termen als gemis of leegte. Zo wordt er dit keer wel degelijk gesproken over meer vrije tijd, grotere materiële welstand en de 'pretjes' die kinderloze vrouwen zouden hebben. De moeder die hier kwaad over spreekt zou jaloers zijn en niet tegen haar eigen taak opgewassen. De auteur schrijft: 'De stekelige opmerkingen worden doorgaans gemaakt door ontevreden vrouwen, door haar die alles tegelijk willen hebben, de vreugde van het moederschap en de vrijheid om te doen en laten wat ze willen.'¹⁷¹ Die zin zou zelfs voor beide groepen vrouwen kunnen tellen.

Het opiniestuk illustreert aan de ene kant nog vrij traditionele denkbeelden, waarin de taak van de moeder thuis ligt bij de opvoeding van haar kinderen, het huishouden en de zorg voor haar man. Tegelijkertijd geeft het artikel een positieve weergave van het kinderloze leven. In tegenstelling tot de andere bestudeerde bronnen wordt er bijna niet gesproken over een gemis bij deze vrouwen. Het enige herkenbare is het idee dat kinderloze vrouwen iets van hun leven zouden moeten maken.

Opiniestukken van kinderloze vrouwen in kranten zijn zeer schaars in de periode 1880-1960. Het zal bovenal geen toeval zijn dat de zojuist besproken brieven, het artikel over het onderzoek en het religieuze artikel allemaal halverwege de twintigste eeuw verschenen, oftewel dicht op de tweede feministische golf. Tijdens die golf kwam er zoals eerder beschreven veel meer aandacht voor de belevingswereld van de vrouw. Lange tijd werden kinderloze vrouwen met name gebruikt in krantenartikelen om vrouwen te bewegen richting moederschap, dus feitelijk als propaganda, maar zelf lieten ze weinig van zich horen of kregen ze simpelweg geen stem. Hoe verder in de twintigste eeuw echter, hoe meer kinderloze vrouwen we gaan horen.

¹⁷⁰ *Eindhovens dagblad*, 'Ach jij!'.
¹⁷¹ *Ibidem*.

Concluderend

De vrouw is een reproductief wezen, dat staat binnen dit discours buiten kijf. Ze koestert volgens veel van de artikelen een diep, aangeboren verlangen om moeder te worden. Wanneer een vrouw geen kinderen krijgt zal ze op een andere manier invulling aan haar leven moeten geven. Dat kan door te gaan werken, maar eigenlijk willen mannen dat liever niet. Vrouwenarbeid mag namelijk niet als excuus gebruikt worden om kinderloos te blijven. Enkele kinderloze vrouwen hebben weinig problemen met hun situatie, maar hun stemmen zijn bijna niet te horen. Er wordt over het algemeen vanuit gegaan dat kinderloze vrouwen vooral de leegte in hun leven voelen.

Er zijn tekenen van weerstand, stilte, overdracht en onderbewuste structuren in de artikelen te herkennen. Kinderloze vrouwen zijn weinig zelf te horen en lijken slachtoffer te zijn van veel negatieve vooroordelen. Dat mensen overwegend over de negatieve eigenschappen van kinderloze vrouwen en de negatieve gevolgen van kinderloosheid schrijven getuigt wat mij betreft van flinke weerstand; weerstand om kinderloze vrouwen als individuen te benaderen en daadwerkelijk naar ze te luisteren. Daarnaast worden de eigen idealen en verlangens op kinderloze vrouwen geprojecteerd, alsof die er vanzelfsprekend hetzelfde over zouden denken. Tot slot lijkt er met name onder mannen weerstand te zijn tegen de geëmancipeerde vrouw die wil werken, soms omdat zij kinderloos is, en andere rechten opeist.

H3 Kinderloze vrouw versus moeder: analyse van het onderbewuste

In dit laatste hoofdstuk zal er een poging gedaan worden om diepgaande psychoanalyse toe te passen op de tijdens het vrije spreken geobserveerde tekenen van weerstand, stilte, overdracht en onderbewuste structuren. Zodanig zal inzichtelijk worden gemaakt of kinderloze vrouwen inderdaad als minderwaardig werden gerepresenteerd. De theoretische concepten uit de inleiding en de historische context uit hoofdstuk één zullen hiervoor als kapstok dienen. Naast de genoemde tekenen zullen begrippen als condensatie en narcisme van de kleine verschillen terugkeren. Enkele nieuwe bronnen worden behandeld. Nadrukkelijk zal er gekeken worden naar de sociaal-culturele, psychologische en biologische structuren die van invloed waren op de representatie van kinderloze vrouwen.

De stem van de kinderloze vrouw

De bronanalyse heeft duidelijk gemaakt dat kinderloze vrouwen zich niet volledig in stilte hullen in het maatschappelijk debat. Tot nu toe zijn al enkele bronnen besproken waarin hun stemmen direct of indirect te horen zijn. Maar die vallen praktisch in het niet binnen het moederschapdiscours. Met name de feministische psychoanalytici na Freud hebben geprobeerd om stiltes op te zoeken en onder-gerepresenteerde groepen een stem of plek te geven in de geschiedenis. Kelso deed dat bijvoorbeeld door in de Hebreeuwse Bijbel de stilte rondom moeders te onderzoeken en kwam tot de conclusie dat daar het maternale lichaam radicaal tot zwijgen was gebracht.¹⁷² De genealogische voortplanting in de Hebreeuwse Bijbel was eigenlijk geheel ‘ontlichaamd’.¹⁷³ Een stilte hoeft dus niet per se het letterlijk ontbreken van stemgeluid te zijn. Bij psychoanalyse komt het er volgens Irigaray en Kelso in elk geval op neer dat stiltes opgezocht en bevraagd moeten worden, want om een stem te kunnen creëren moet er eerst begrepen worden waarom de stem in eerste instantie een stilte was.¹⁷⁴

Voor dit onderzoek is het kenmerkend dat vooral eind negentiende eeuw en begin twintigste eeuw de kinderloze vrouw bijna niet te horen was in kranten en tijdschriften. Pas tegen de jaren 1950 en 1960 veranderde dat. Toch laat de gevarieerde en over de tijd verdeelde bronselectie zien dat er met enige regelmaat óver kinderloze vrouwen werd geschreven. De manier waaróp kinderloze vrouwen zelf uit hun stilte treden, in de besproken opiniestukken en

¹⁷² Kelso, *O Mother, Where Art Thou?*, 212-213.

¹⁷³ *Ibidem*, 212.

¹⁷⁴ *Ibidem*, 96-97.

in verwijzingen in de andere krantenartikelen, is veelzeggend. Praktisch alle kinderloze vrouwen die hun situatie toelichten lijken dat te doen vanuit een soort zelfverdediging. Ze leggen uit dat ze zich helemaal niet minderwaardig voelen, dat ze heel gelukkig zijn zonder kinderen, dat ze het zat zijn om gedenigreerd en buitengesloten te worden door moeders en dat ze allesbehalve een luilekkerleventje leiden.

Uiteindelijk nemen enkele kinderloze vrouwen de ruimte om zich te verweren tegen de berg van verwijten, maar ruimte om kinderloosheid op een andere toon te bespreken lijkt er niet echt te zijn. Iedere keer dat er over kinderloze vrouwen wordt gesproken haast men zich om in de volgende zin alweer te benadrukken dat vrouwen toch echt gemaakt zijn om kinderen te krijgen. Eigenlijk worden ze doorlopend gebruikt om hegemoniale gedachten te propageren. Dat is wat mij betreft een manier van stilte creëren.

Overdracht van gevoelens

Onder het Freudiaanse begrip overdracht wordt kort samengevat de onterechte projectie van gevoelens uit het verleden op een persoon of gebeurtenis uit het heden verstaan.¹⁷⁵ Denk bijvoorbeeld aan een volwassen vrouw die nog steeds bang is voor honden nadat ze als kind door een hond is gebeten. Overdracht is een teken waarbij onderbewuste structuren aan het licht komen. Nu is het zo dat zowel kinderloze vrouwen als moeders aan projectie doen in de bronnen, alleen zijn de onderbewuste structuren bij beide groepen vrouwen radicaal verschillend. Vooral de overdracht van moeders op kinderloze vrouwen kan ons veel leren over de positie van kinderloze vrouwen in het discours.

In het eerder besproken krantenartikel ‘Ach jij!’ uit het *Eindhovensche dagblad* uit 1958 wordt eigenlijk al heel precies geschetst dat en hoe er voortdurend overdracht plaatsvindt tussen kinderloze vrouwen en moeders.¹⁷⁶ De moeders die kritiek leveren op kinderloze vrouwen zouden volgens de auteur van het artikel vooral met hun eigen moeilijkheden worstelen en projecteren daarom hun frustraties op anderen. Dat moeders tegen kinderloze vrouwen ‘ach jij’ blijven zeggen omdat die niets van hun leven zouden begrijpen suggereert dat deze twee groepen vrouwen een fundamenteel ander leven leiden. De moeders die worstelen met hun eigen taken zouden een zekere jaloezie jegens kinderloze vrouwen en hun ogenschijnlijk gemakkelijkere leven koesteren.

¹⁷⁵ Loewenberg, *Decoding the Past*, 49.

¹⁷⁶ *Eindhovensche dagblad*, ‘Ach jij’ (18 januari 1958),

<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMRHCE02:163627015:mpeg21:a00202> (22 mei 2022).

Deze houding ten opzichte van kinderloze vrouwen verraadt veel over het onderbewustzijn van de groep moeders. Hun werkelijke frustraties rusten, meen ik, niet bij de kinderloze vrouwen persoonlijk, maar bij de maatschappelijke structuren waarbinnen ze zich moeten bewegen. De auteur van het artikel heeft het al over die ‘ongeschreven wetten’, waarmee er ongetwijfeld wordt bedoeld op alle taken en plichten die op de schouders van vrouwen rustten. Vanuit de subjectpositie van moeders bekeken zal het leven op allerlei fronten (lichamelijk en mentaal) zeker niet makkelijk zijn geweest. Die frustraties dragen ze over op diegenen die wél hebben wat zij misschien zouden willen hebben. Wellicht zit daar met name frustratie jegens het patriarchaat en mannen onder verstoep en vinden moeders het daarom niet eerlijk dat een bepaalde groep vrouwen er ‘makkelijker’ vanaf komt (heel speculatief gezegd).

Hoewel dit ene artikel niet representatief is voor de mening van alle kinderloze vrouwen noch voor alle moeders, is het desondanks een hele interessante bron voor deze studie. Er wordt namelijk expliciet gereageerd op het discours dat in deze hele scriptie is bestudeerd. Daarmee komen we eigenlijk heel dicht bij een mogelijke subjectpositie van een kinderloze vrouw uit die tijd.

Weerstand en gatekeeping

De geanalyseerde tekenen van stilte en overdracht insinueren de aanwezigheid van onderbewuste structuren. Zo lijken moeders hun frustraties uit onder meer jaloezie op kinderloze vrouwen af te reageren en voelen kinderloze vrouwen zich blijkbaar dusdanig aangevallen dat ze uit hun stilte treden om zichzelf te verdedigen. Daarnaast zijn er al veel andere tekenen van weerstand voorbijgekomen. Weerstand is één van de belangrijkste concepten bij psychoanalyse en is een symptoom van onderdrukking van het onderbewustzijn.¹⁷⁷ De weerstand kan diepere structuren verhullen die iemands karakter hebben gevormd, vaak al tijdens de jeugd.¹⁷⁸

Kinderloze vrouwen en moeders lukt het maar niet om elkaar echt te begrijpen. In zowel de door kinderloze vrouwen geschreven artikelen als enkele andere bronnen is te lezen hoe met name moeders die figuurlijke deur dichtielden. Kinderloze vrouwen werd als het ware de mond gesnoerd met uitspraken over hoe ze toch nooit zouden begrijpen hoe zwaar én mooi het moederschap is. Die in sommige artikelen geschetste onwil van moeders om kinderloze vrouwen serieus te nemen en als gelijken te behandelen kan gelezen worden als een teken van weerstand. Er zijn meerdere verklaringen te bedenken waarom kinderloze vrouwen zoveel weerstand

¹⁷⁷ Wright, *Psychoanalytic Criticism*, 11-12 en 16.

¹⁷⁸ Loewenberg, *Decoding the Past*, 23-24.

opriepen bij moeders (en mannen). Mijn psychoanalytische argument is dat die weerstand bij zowel mannen als vrouwen grotendeels te herleiden is tot datgene waar de hele discussie mee begon: biologische differentie. Wat was dat essentiële verschil tussen vrouwen en mannen? De man had zijn penis, de vrouw haar baarmoeder. In de vorige hoofdstukken zagen we al hoe het vrouwelijk geslachtswezen vereenzelvigd is geraakt met haar reproductief vermogen binnen het discours in die tijd. Dat reproductievermogen is wat haar karakteriseerde en onderscheidde van de man. Dankzij het hele proces van idealisering, verheerlijking, romantisering van het moederschap was dat moederschap als het ware een status geworden.

Maar wat betekende het vervolgens wanneer vrouwen niet aan die zogenaamde natuurlijke roeping voldoen, maar wel hun plaats als gelijken opeisen naast moeders? Daar huist misschien een soort angst voor relativisme en om de eigen identiteit kwijt te raken. Vrouwen waren volgens het discours voorbestemd om moeder te worden, daar had God of de natuur ze voor gemaakt. Er werd maatschappelijk enorme druk op vrouwen gelegd om aan de eisen van hun geslacht te voldoen. Het punt is dat hoogstwaarschijnlijk die maatschappelijke verwachtingen al van jongs af aan naar kinderen gecommuniceerd werden. Dat gebeurde wellicht expliciet, maar zeker ook impliciet. Rolmodellen in de nabije omgeving, zoals de ouders, beïnvloeden aanzienlijk de internalisering van geslachtstructuren bij kinderen.¹⁷⁹

Wat er vervolgens op latere leeftijd gebeurde onder moeders lijkt op een soort *gatekeeping*: je hoorde als vrouw alleen bij de club als je moeder was. Het is aannemelijk dat de hevige maatschappelijke verheerlijking van het moederschap daar een grote rol in heeft gespeeld. Moeders leken namelijk een soort monopolie te hebben op moederliefde, de hoogste vorm van liefde, die enkel te bereiken is voor de moeder van een kind. Het gevaar bij een monopolie is dat er altijd mensen worden buitengesloten omdat er sprake is van een ongelijke machtsverhouding.

In de bestudeerde bronnen is te zien hoe vervolgens de kinderloze vrouw voortdurend als mindere ‘ander’ werd gerepresenteerd. Er werden allerlei adjectieven aan haar bestaan gehangen: eenzaam, leeg, zuur, verbitterd, waardeloos, verdrietig, abnormaal, verlangend, pruilend, mokkend, lui, benijdend, egoïstisch, dwaas, enzovoort. Het verband tussen al die termen spreekt voor zich en het contrast met de aan moeders en moederschap gerelateerde termen is groot. Deze polarisatie presenteert de ene groep op een zeer positieve manier door de beste eigenschappen te versterken, zoals die bijna magische ‘moederliefde’, en het moederschap als een bestemming of roeping te bestempelen. De andere groep wordt bijna louter als heel

¹⁷⁹ Paula Thijs, Mickey Steijaert, Djoeke Ardon, Franca Hehenkamp en Ingrid Doorten, *Vrij om te kiezen? Genderstereotypen en de levensloop* (Amsterdam 2022) 20.

negatief beschreven en de figuurlijke toegang ontzegd tot bepaalde positieve eigenschappen van de hegemonale groep.

Die generaliserende manier van spreken is een voorbeeld van een ander Freudiaans concept: condensatie.¹⁸⁰ Bij dat fenomeen wordt een individu als het ware als de massa gezien, en daardoor worden de ingebeelde eigenschappen van zo'n individu op het gehele geconstrueerde collectief geplakt.¹⁸¹ Voor kinderloze vrouwen heeft dat grotere gevolgen, omdat zij al minder gehoord werden binnen het moeders gunstig gestemde discours en daardoor stereotypering op de loer lag. Denk bijvoorbeeld aan de manier waarop vaak werd geschreven dat kinderloze vrouwen allemaal met een gevoel van gemis leven.

Narcisme van de kleine verschillen

Het hele fenomeen van buitensluiting kan verklaard worden met behulp van het Freudiaanse 'narcisme van de kleine verschillen'.

[...] psychoanalysis allows us to question to what extent exclusion or "false projections", are necessary parts of the process of formation of identity and group-attachments—whether, and to what extent, we need to exclude others to love and feel secure in our identity and belonging.¹⁸²

In de inleiding is reeds uitgelegd hoe bij dit proces de kleine verschillen tussen op elkaar lijkende (groepen) mensen worden uitvergroot om daarmee de eigen identiteit te consolideren.¹⁸³ Ten grondslag aan de neiging om verschillen te zoeken waar er misschien eigenlijk meer overeenkomsten zijn ligt het menselijke verlangen naar een eigen sociale identiteit en dus het verlangen om bij een sociale groep te horen.¹⁸⁴ Dat kan leiden tot gewelddadige conflicten tussen grote groepen mensen, maar in dit geval tevens tot demonisering en psychologisch buitensluiten van een bepaalde bevolkingsgroep.¹⁸⁵ Vooral wanneer er middels condensatie individuele negatieve eigenschappen op een collectief worden geprojecteerd. Nu is het wel of geen kinderen hebben niet per se een heel 'klein' verschil, maar er kan beargumenteerd worden dat de overeenkomsten tussen de vrouwen in deze historische context groter zijn dan de verschillen.

¹⁸⁰ Auestad, *Psychoanalysis and Politics: Exclusion and the Politics of Representation*, XVI.

¹⁸¹ Ibidem.

¹⁸² Ibidem, XVII.

¹⁸³ Ibidem.

¹⁸⁴ Blok, 'Het narcisme van de kleine verschillen', 177-179.

¹⁸⁵ Ibidem, 159-187.

Hoewel één van mijn psychoanalytische conclusies is dat moeders kinderloze vrouwen actief buitensloten, kan de schuld niet volledig bij hen worden gelegd. Bij een groot deel van de artikelen is niet duidelijk door wie ze precies zijn geschreven. Daarenboven was de moeder als vrouw zijnde in die tijd ook al een ‘ander’, namelijk die van de man. De tegenstelling tussen mannen en vrouwen is net zo goed gebaseerd op een uitvergroting van verschillen, zoals te zien is aan de eerder beschreven ontkoppeling van reproductiviteit en seksualiteit. Mannen en vrouwen beschikken beide over geslachtsdelen die zowel seksueel als reproductief zijn, maar worden op basis van één van die twee gedefinieerd in de onderzochte periode. Vrouwen ontlenen hun identiteit aan hun geslachtsdefinitie als reproductief wezen, waardoor het onderscheid tussen moeders en kinderloze vrouwen snel gemaakt is. Moeders voelden zich blijkbaar genoodzaakt om hun sociale identiteit te consolideren, wellicht door een optelsom van: 1) de sociaal-maatschappelijke druk op de vrouw om aan haar zogenoemde taken en plichten te voldoen, 2) de subjectieve beleving van het moederschap (lichamelijk en emotioneel; positief en negatief) en 3) de maatschappelijke ontwikkelingen die morrelden aan de status quo op het gebied van de geslachtsrollen.

Tegelijkertijd zullen mannen zich door dezelfde maatschappelijke veranderingen – waarbij feministen bijvoorbeeld inzetten op het verkrijgen van dezelfde rechten als mannen – gedwongen gevoeld hebben om hun eigen sociale identiteit te beschermen door het anders-zijn en dus de identiteit van vrouwen expliciet te blijven benadrukken. In het *Algemeen Handelsblad* van 1929 wordt in een artikel van Richard Huelsenbeck bijvoorbeeld verklaard hoe en waarom veel mannen zich verzetten tegen ‘het moderne vrouwentype’.¹⁸⁶ Zij zouden bang zijn dat ‘de wereld inéénstort als de oude maatschappelijke ideologie een wijziging ondergaat’.¹⁸⁷

De afgelopen paragrafen tonen aan dat de tegenstelling tussen kinderloze vrouwen en moeders een zeer ingewikkeld construct is, waarbij niet met volledige zekerheid één schuldige of één verklaring kan worden aangewezen. Er wordt hier bovenal niet gepretendeerd dat deze identificatieprocessen zich bij elk individu afspeelden. Want hoewel deze conclusie op een verzameling aan bronnen is gebaseerd, zullen genoeg mannen en vrouwen er hun eigen overtuigingen op na hebben gehouden. Desalniettemin kan ik dankzij mijn psychoanalyse een onderbouwde bewering doen over het maatschappelijke debat terwijl ik oog houd voor de subjectposities van kinderloze vrouwen en moeders. Het argument luidt dat de tegenstelling tussen kinderloze vrouwen en moeders minderwaardig is als gevolg van een opeenstapeling van

¹⁸⁶ Richard Huelsenbeck, ‘De nieuwe generatie.’, *Algemeen Handelsblad* (2 november 1929), <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010660756:mpeg21:a0326> (16 juni 2022).

¹⁸⁷ Ibidem.

psychologische processen, maatschappelijke verschijnselen, biologische factoren en sociaal-culturele discoursen.

Onderbewust minderwaardig

Het menselijk karakter wordt volgens Freud gevormd tijdens de jeugd.¹⁸⁸ Allerlei aspecten beïnvloeden dat proces, al speelt volgens hem seksualiteit een hoofdrol.¹⁸⁹ Later in het leven kan het zijn dat negatieve ervaringen tijdens de jeugd iemand doen vastlopen. De negatieve ervaringen hebben in het onderbewuste van iemand structuren gevormd die zich manifesteren als symptomen van bijvoorbeeld weerstand.¹⁹⁰ Dit onderbewustzijn is bij individuen te herkennen, maar kan tevens onderzocht worden in teksten en discoursen.

De tekenen van stilte, overdracht en weerstand uit de geanalyseerde bronnen zijn verschijnselen van verschillende onderbewuste structuren. De standpunten met betrekking tot kinderloze vrouwen bevatten voornamelijk vooroordelen over de psychische gesteldheid van die vrouwen, over hun motieven om kinderloos te blijven en over de manier waarop ze hun leven zouden moeten invullen. Met de psychoanalyse uit dit derde hoofdstuk wordt langzaam inzichtelijk dat 1) kinderloze vrouwen binnen dat discours als minderwaardig werden gerepresenteerd en 2) welke structuren dat discours mogelijk hebben doen ontstaan/in stand hielden. Om deze conclusies te ondersteunen en illustreren zal hieronder een beknopt overzicht gegeven worden van de in deze studie gesignaleerde onderbewuste structuren.

- Vrouwen werden gestereotypeerd, dit deden zowel mannen als vrouwen zelf. Condensatie zorgde ervoor dat bepaalde vrouwelijke eigenschappen gegeneraliseerd werden voor moeders en kinderloze vrouwen.
- Vrouwen werden gedefinieerd aan de hand van hun reproductievermogen. De baarmoeder maakte destijds in wezen wel degelijk de vrouw. Feitelijk zag dat er zo uit:
Biologie → Psychologie → Cultuur
Feministen als De Beauvoir leverden hier felle kritiek op.
- Sommige vrouwen waren gefrustreerd over hun sociaal-culturele geslachtsrol. Dat mondde uit in de strijd voor vrouwenrechten bijvoorbeeld. Mogelijk zorgde die frustratie voor overdracht van moeders op kinderloze vrouwen en vice versa. Beide groepen vrouwen beschuldigden de ander van jaloezie.

¹⁸⁸ Greven, *Freud uitgegeven*, 27-28.

¹⁸⁹ Ibidem.

¹⁹⁰ Ibidem.

- Sommige moeders en mannen sloten kinderloze vrouwen psychologisch buiten. Dit gebeurde middels denigrerende taal én verheerlijkende taal. Aan de ene kant zouden kinderloze vrouwen nooit begrijpen hoe zwaar het moederschap is en aan de andere kant zouden ze ook nooit begrijpen hoe bijzonder moederliefde voelt.
- Kinderloze vrouwen werden weinig gehoord. Ze hadden vooral het gevoel zichzelf te moeten verdedigen wanneer ze wel hun stem lieten horen.

Concluderend

Met behulp van cultuurhistorische psychoanalyse zijn de primaire bronnen in dit hoofdstuk op diepgaand niveau geanalyseerd. Verschillende psychoanalytische concepten hebben daarbij als kapstok gediend, zoals stilte, overdracht, weerstand, condensatie, onderbewuste structuren en het narcisme van de kleine verschillen. Ik heb een aantal conclusies kunnen formuleren op basis van mijn onderzoek.

Ten eerste werden kinderloze vrouwen actief tot stilte gemaand; pas toen er meer aandacht kwam voor de vrouwelijke belevingswereld tegen de jaren 1960 veranderde dat heel langzaam. Ten tweede was er tussen kinderloze vrouwen en moeders weinig begrip en veelvoudig sprake van overdracht. Beide groepen vrouwen projecteerden hun eigen frustraties en vooroordelen op de ander. Ten derde waren beide groepen vrouwen, maar overwegend moeders, bezig met het benadrukken van hun verschillen en niet hun overeenkomsten. Het discours en moeders bleven van mening dat kinderloze vrouwen nooit helemaal aan de gestelde verwachtingen van hun sekse zouden voldoen. Dusdanig werden twee heel verschillende sociale identiteiten binnen het vrouwelijk geslacht gecreëerd. Tevens waren mannen bezig met het consolideren van hun sociale identiteit ten opzichte van vrouwen. Tot slot waren er allerlei structuren die via het onderbewustzijn het discours beïnvloedden. Daarbij ging het om discursieve overtuigingen wat betreft geslacht, maar ook om geïnternaliseerde frustraties over de eigen maatschappelijke positie en het natuurlijke verlangen om aan de verwachtingen van de samenleving of de eigen groep te voldoen. Al deze zaken gecombineerd maakten wat mij betreft dat kinderloze vrouwen als minderwaardig werden gerepresenteerd.

Conclusie

Met behulp van cultuurhistorische psychoanalyse is er een antwoord op de gestelde onderzoeksvraag geformuleerd. ‘Werden kinderloze vrouwen in vergelijking tot moeders als minderwaardig gerepresenteerd in het Nederlandse maatschappelijke debat tussen 1880 en 1960?’, kan op basis van deze studie bevestigend beantwoord worden. Hoewel de bronnen *an sich* al binnen hun historische context laten zien dat kinderloze vrouwen niet aan de verwachtingen van destijds voldeden, blijkt uit de psychoanalyse dat er diepgaande tegenstellingen werden gecreëerd tussen moeders en deze kinderloze vrouwen op sociaal-cultureel, biologisch en psychologisch gebied. De conclusie is dan ook dat juist de gekozen methode een gelaagd antwoord heeft kunnen verschaffen op de onderzoeksvraag waarbij specifiek de subjectpositie van kinderloze vrouwen in overweging werd genomen.

Historiografische bijdrage

Uit het historiografisch onderzoek bleek dat er nog relatief weinig cultuurhistorisch onderzoek is gedaan in Nederland naar kinderloze vrouwen in de periode tussen 1880 en 1960. De meeste kennis over kinderloze vrouwen komt uit de sociologie en de demografie. Het geselecteerde bronmateriaal, kranten- en tijdschriftartikelen over kinderloze vrouwen, is bovenal nog niet voor cultuurhistorisch onderzoek gebruikt. Wel zijn er veel studies verschenen naar gerelateerde onderwerpen als de demografische transitie, de geslachtsrollen, de feministische golven, anticonceptie, enzovoort. Dankzij die studies kon er een redelijk uitgebreide historische context worden opgetekend.

Zo schreef het discours in elk geval tussen 1880 en 1960 voor dat de natuurlijke roeping der vrouw het moederschap was. Jeroen Dekker onder anderen observeerde die verheerlijking in verschillende soorten bronnen zoals opvoedboekjes, maar ook in de voor deze studie geanalyseerde artikelen was dat ideaal duidelijk te herkennen. De romantisering van het moederschap gebeurde in allerlei kringen, van streng religieus tot progressief-liberaal of zelfs feministisch. Het vrouwelijke reproductievermogen werd als het onomstotelijke biologische bewijs voor die geslachtsdefinitie aangevoerd. Wel was er in 1880 al discussie gaande, ingezet door de eerste feministische golf, over de invulling van de sociaal-culturele geslachtsrol, maar tot in de jaren 1960 bleef het hegemoniale ideaal de vrouw die thuis het huishouden en de kinderen verzorgde.

Uit mijn historiografisch onderzoek bleek dat de kinderloze vrouw overduidelijk de uitzondering op die regel was. Ze had in feite haar maatschappelijke taak verzaakt en werd

daardoor het mikpunt van propaganda en discursieve demonisering. Vanuit religieuze hoek kwam scherpe veroordeling maar tevens de meeste empathie. Feministen waren gematigd in hun oordeel en gebruikten af en toe de kinderloze vrouw om het sociaal-culturele vrouwelijke geslachtswezen te bevragen. De ongedefinieerde meerderheid stelde met name de hoogste eisen aan vrouwen en derhalve aan de kinderloze. Uit meerdere hoeken werd bovendien elke kans aangegrepen om vrouwen richting het moederschap te bewegen, vaak ten koste van kinderloze vrouwen. Dankzij die praktijk werden zij namelijk stelselmatig op negatieve manieren beschreven in de zesentwintig geanalyseerde kranten- en tijdschriftartikelen. Ze waren bijvoorbeeld egoïstisch, verbitterd of zuur en veelal werden termen als gemis, leegte of eenzaamheid aan deze vrouwen gekoppeld. Die representatie van de kinderloze vrouw in combinatie met de manier waarop de moeder op een voetstuk werd geplaatst creëerde een discursieve hiërarchie tussen beide vrouwen.

Dit onderzoek draagt hopelijk bij aan de algemene historiografie omtrent kinderloosheid. Er is meer duidelijk geworden over de maatschappelijke positie van kinderloze vrouwen en de verschillende perspectieven op hun bestaan. Echter maakt mogelijk specifiek de cultuurhistorische psychoanalyse mijn bijdrage aan de historiografie nog relevanter en waardevoller. De demografische en sociologische onderzoeken naar kinderloosheid zeggen nog maar weinig over de psychologische en biologische aspecten van het fenomeen, vooral als het gaat om de subjectpositie van de kinderloze vrouw in het verleden.

Psychoanalytische bijdrage

Hoewel het bronmateriaal uit dit onderzoek al fascinerend is om middels een cultuurhistorische methode als discoursanalyse te bekijken, realiseerde ik me vrij snel dat een dergelijke methode geen recht zou kunnen doen aan deze specifieke bronnen en een complex onderwerp als kinderloosheid. Ten eerste zijn kinderloze vrouwen al geen eenduidige groep, omdat het verschil tussen wel of geen kinderen willen een groot verschil maakt in hoe iemand kinderloosheid ervaart. Ten tweede heeft kinderloosheid allerlei verschillende oorzaken en gevolgen op subjectniveau, waarbij de lichamelijke/biologische en psychologische/emotionele niet vergeten mogen worden. Ten derde maakt het blijkbaar ook uit voor demografische fenomenen als kinderloosheid of je bij de minderheid- of een meerderheidsgroep hoort. Zodanig kwam ik uit bij psychoanalyse, omdat die methode oog heeft voor de biologische en psychologische realiteit van seksuele differentie, zoals Lyndal Roper het omschreef.¹⁹¹ Bij de constructivistische theorie en methodes zoals die van Judith Butler, wordt gender als culturele

¹⁹¹ Roper, *Oedipus and the Devil*, 3.

dimensie vrijwel geheel losgekoppeld van het belichaamde subject.¹⁹² De psychoanalyse echter erkent volgens Roper en Laura Lee Downs dat lichamen niet uitsluitend discursieve creaties zijn.¹⁹³ Oftewel, psychoanalyse neemt meer subjectiviteitsvormende aspecten (sociale, culturele, biologische, psychologische, seksuele, etc.) in overweging dan andere postmoderne cultuurhistorische methodes.

Hoewel vanzelfsprekend de manier waarop iemands bevolkingsgroep wordt gerepresenteerd in het publieke discours diens leven kan beïnvloeden, werd uit mijn psychoanalyse van de bronnen pas duidelijk wat er op subjectniveau waarschijnlijk gebeurde als het ging om de tegenstelling tussen kinderloze vrouwen en moeders. Er zijn namelijk veel tekenen van weerstand, stilte, overdracht en onderbewuste structuren gesignaleerd in de bronnen dankzij de gebruikte methode van psychoanalyse.

De meest opvallende conclusie uit mijn psychoanalyse is hoezeer de kinderloze vrouw op allerlei manieren werd buitengesloten. Met name psychisch kreeg ze het zwaar te verduren, doordat ze in het dagelijks leven met regelmaat denigrerend werd toegesproken door moeders en er even vaak aan werd herinnerd dat ze nooit zou begrijpen hoe moederliefde voelt. De psychologische buitensluiting insinueerde dat kinderloze vrouwen bepaalde emoties en gevoelens nooit zouden kunnen kennen.

Eén van mijn conclusies was dat er een verband gezien kan worden tussen deze psychologische buitensluiting en de minderwaardige representatie van kinderloze vrouwen ten opzichte van moeders. Mogelijk ontleenden moeders hun sociale identiteit aan de verschillen tussen hen en kinderloze vrouwen. Mannen ontleenden namelijk hun sociale identiteit aan, zo suggereert het bestudeerde discours, de biologische verschillen tussen mannen en vrouwen. De nadruk op de vrouwelijke reproductiviteit droeg bij aan de waarborging van het onderscheid tussen vrouwen en mannen, omwille van de stabiliteit van de machtsverhoudingen misschien, en dat plaatste kinderloze vrouwen als ‘ander’ volledig buiten het systeem. Dit verschil was mogelijk precies de aanleiding voor moeders en kinderloze vrouwen om zich te identificeren als tegengestelde groepen, terwijl de overeenkomsten tussen hen waarschijnlijk groter waren dan de verschillen. Alle vrouwen kampten namelijk met de beperkingen van in de kern patriarchale structuren, doordat ze veel minder vrijheid dan mannen hadden op het gebied van arbeid, educatie en financiële zelfbeschikking.

Uit alle hoofdstukken is gebleken dat vanaf het begin van de onderzoeksperiode tot het einde er eigenlijk geen consensus was over de vraag welke vrouwelijke eigenschappen, zoals het

¹⁹² Downs, *Writing Gender History*, 165-166.

¹⁹³ Roper, ‘Martin Luther’s Body’, 352; Downs, *Writing Gender History*, 173.

verlangen naar moederschap, biologisch bepaald waren. Die observatie laat zien dat men zelf eigenlijk niet zo goed in de gaten had wat de relatie was tussen biologie en cultuur en dat er bovendien veel gegeneraliseerd werd. Sommige bronnen hielden er Freudiaanse ideeën op na en geloofden dat alle vrouwen verlangden naar moederschap, maar andere artikelen geloofden juist meer dat dergelijke eigenschappen per vrouw verschilden.

Samengevat veranderde er over het algemeen weinig aan de manier waarop kinderloze vrouwen werden gerepresenteerd in het publieke debat gedurende tachtig jaar. Tegen het einde van de onderzochte periode is het enige verschil met het begin dat de ervaring van kinderloosheid iets meer zelf een stem kreeg. Toch was het verrassend om te zien hoe dezelfde thema's bleven terugkeren tussen 1880 en 1960 wanneer er over kinderloze vrouwen werd geschreven.

Beperkingen en aanbevelingen

Er moet erkend worden dat psychoanalyse geen waterdichte methode is. Net zoals bij Lyndal Roper was ook deze studie misschien overwegend sociaal-cultureel van aard. Toch zijn de biologische en psychologische aspecten zoveel mogelijk onderzocht en dat maakt wel degelijk een verschil ten opzichte van puur sociaal-culturele methodes. Echter is en blijft psychoanalyse dankzij de subjectpositie van de analist speculatief van aard en in het geval van *psychohistory* kan er sprake zijn van generalisatie. De vraag bij een discours als dit is of werkelijk de meeste mensen zo dachten over kinderloze vrouwen en of de meeste kinderloze vrouwen het discours als dusdanig ervoeren. Uiteindelijk moet deze studie gezien worden als een poging om de discursieve tegenstelling tussen kinderloze vrouwen en moeders te bevragen en te verklaren op een manier die zoveel oog als mogelijk had voor de subjectpositie van de dichotome 'ander', de kinderloze vrouw.

Nu is een ander hoofdargument bij psychoanalyse volgens Elizabeth Wright en Peter Loewenberg dat juist wederkerige overdracht, dus tevens vanaf de kant van de onderzoeker, de methode haar kracht geeft.¹⁹⁴ De analist (de onderzoeker) is degene die het gesprek met teksten als het ware kan openen en doet dat op een eigen, open, subjectieve manier.¹⁹⁵ Vervolgens zijn tekst en analist voortdurend met elkaar 'in gesprek', geen van beide heeft de volledige macht over de ander.¹⁹⁶ Er moet nadrukkelijk naar de hele tekst geluisterd worden en dus ook naar de ongemakkelijke delen.¹⁹⁷ Mijn eigen analyse van de bronnen en het discours heeft daarom het

¹⁹⁴ Wright, *Psychoanalytic Criticism*, 16-17; Loewenberg, *Decoding the Past*, 4 en 12.

¹⁹⁵ Wright, *Psychoanalytic Criticism*, 16-17.

¹⁹⁶ Ibidem.

¹⁹⁷ Loewenberg, *Decoding the Past*, 5.

onderzoek gekleurd, door mijn bronselectie bijvoorbeeld en de specifieke vragen die ik heb gesteld. Toch hadden alle bronnen een eigen stem waaraan ik me heb moeten onderwerpen en ben ik net zo goed door de bronnen beïnvloed. Bij psychoanalyse doet de analyse in wezen uiteindelijk evenveel met de tekst en de analist. Deze omarming van de wederkerigheid karakteriseert psychoanalyse en onderscheidt haar daarmee van methodes waarbij de onderzoeker doorgaans een veel objectievere positie zegt in te nemen.

Een andere beperking van dit onderzoek ligt bij de bronnen. Er is bewust gekozen om voor de analyse van het maatschappelijke debat tijdschrift- en krantenartikelen te gebruiken. Echter is die bronselectie – hoewel voor dit onderzoek toereikend – toch beperkt. Bijvoorbeeld gaven de geanalyseerde bronnen te weinig inzicht in de economische klassen van de gerepresenteerde kinderloze vrouwen. Voor nader onderzoek op historiografisch gebied zijn er vele soorten bronnen die geschikt zouden zijn. Denk bijvoorbeeld aan egodocumenten (brieven of dagboeken), gerechtelijke archieven, boeken (zoals opvoedboekjes, schoolboeken en andere voorschriften), medische archieven, volksverhalen of toneelstukken. Het zou hoogst fascinerend zijn om meer psychoanalyse op kinderloze vrouwen uit de periode los te laten met behulp van egodocumenten zoals brieven, als die te vinden zouden zijn.

Daarnaast heeft dit onderzoek nog geen duidelijk antwoord kunnen geven op de zeer complexe vraag wie precies het discours bepaalden; kwam dat uiteindelijk in de kern bij mannen vandaan of hebben vrouwen zelf een aanzienlijke rol gespeeld in hun geslachtsbepaling? Mijn conclusie dat vrouwen zelf actief elkaar buitensloten is natuurlijk louter op de behandelde bronnen gebaseerd. Er kan gesuggereerd worden dat daar frustratie over de geslachtsrollen onder verscholen lag, wat de oorsprongsvraag eigenlijk weer verlegt. Mijn onderzoek heeft dusdanig vragen beantwoord, maar ook genoeg nieuwe vragen opgeworpen.

Eindconclusie

Met dit onderzoek heb ik geprobeerd om op twee manieren de Nederlandse cultuurgeschiedenis aan te vullen. Ten eerste bleek uit mijn historiografie en de onderzoeken van bijvoorbeeld Hans Storme en Marie-Louise van den Bandt dat er nog maar weinig historisch onderzoek is gedaan naar kinderloze vrouwen uit de periodes van voor 1960. De onderzoeken die er zijn richten zich veelal op de demografie en de sociologie of behandelen kinderloosheid als klein onderdeel van een grotere studie naar bijvoorbeeld de strijd om de vrouwenrechten. Mijn gerichte onderzoek naar kinderloze vrouwen als bevolkingsgroep heeft hopelijk een substantiële bijdrage kunnen leveren aan de geschiedschrijving over kinderloze vrouwen, maar er is nadrukkelijk ruimte voor nog meer onderzoek naar deze vrouwen.

Ten tweede hebben, volgens onder andere Peter Burke, methodes die zich specifiek richten op de subjectpositie van historische personen en collectieven nog steeds ruimte om te groeien. Lyndal Roper, Laura Lee Downs en Myra Hird onderschrijven allen de potentie die psychoanalyse heeft om het lichamelijke en het psychologische weer aan het sociaal-culturele te verbinden. Die eerstgenoemde aspecten worden nog weleens over het hoofd gezien.

Voor de toekomst hoop ik dat psychoanalyse, ook in het kader van interdisciplinariteit, nog meer door historici omarmd zal worden en dat vooral de historiografie over kinderloosheid verder aangevuld zal worden. Er is met deze scriptie hopelijk een aanzet gegeven, maar het is hoog tijd dat kinderloze vrouwen echt een eigen stem gaan krijgen in de Nederlandse cultuurgeschiedenis.

Bibliografie

Bronnen

- Andersen, Hans Christiaan, *'t Was maar een speelman* (Amsterdam 1840).
- Atria Kennisinstituut, Werkgroep "Politieke economie van de vrouw", Vrouwen(g)roepen!!!
Meningen en vooruitzichten over de vrouw in gezin en arbeid (Tilburg 1978).
- Algemeen Handelsblad*, 'De rechtstoestand der ambtenare-gehuwde vrouw en moeder' (8 november 1905), <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010649738:mpeg21:a0132> (22 mei 2022).
- Braun, Lily, *De vrouwenkwestie* (Amsterdam 1902).
- Bredasche courant*, 'Moederdag' (8 mei 1948),
<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMSAB03:000068324:mpeg21:a0037> (18 april 2022).
- Dagblad voor Noord-Limburg*, 'De Fontein van Rome' (8 juni 1949),
<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMCC02:211146056:mpeg21:a00050> (22 mei 2022).
- De standaard*, 'Vrouwenleven.' (24 april 1922),
<https://www.delpher.nl/nl/kranten/view?coll=ddd&identificer=MMKB23%3A00182094%3Ampeg21%3Aa00083> (18 april 2022).
- De Telegraaf*, 'Vrouwen leiden een gevaarlijk bestaan' (11 juli 1959),
<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:110587587:mpeg21:a0373> (22 mei 2022).
- De Volkskrant*, 'Verblijvend.' (15 december 1928),
<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB12:000141090:mpeg21:a00137> (18 april 2022).
- Eindhovens dagblad*, 'Ach jij' (18 januari 1958),
<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMRHCE02:163627015:mpeg21:a00202> (22 mei 2022).
- Friese koerier*, 'Vruchtbaar gemis' (31 augustus 1957),
<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010687431:mpeg21:a0112> (22 mei 2022).
- Gereformeerd gezinsblad*, 'Voor de vrouw. Toch een taak.' (1 maart 1952),
<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010558033:mpeg21:a0029> (24 mei 2022).
- Haagse courant*, 'De gehuwde ambtenares.' (16 januari 1924),
<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB04:000143198:mpeg21:a0096> (22 mei 2022).
- Het vaderland*, 'De Vrouw zonder kinderen' (9 juni 1951),
<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB19:000829059:mpeg21:a00129> (17 april 2022).
- Het vaderland*, 'De vrouw zonder kinderen (Ingezonden).' (23 juni 1951),
<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB19:000829071:mpeg21:a00092> (17 april 2022).
- Huelsenbeck, Richard, 'De nieuwe generatie.', *Algemeen Handelsblad* (2 november 1929),
<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010660756:mpeg21:a0326> (16 juni 2022).

- Huwelijk en huisgezin*, 'Helaas, het gezin is ziek!' (2 oktober 1929),
<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMENLK03:007555001:00013> (22 mei 2022).
- Johanna, 'De invloed van de ontwikkeling der vrouw op het huisgezin.', *Evolutie* 1 (1893) 26, 2-3.
- Koning, W., 'Achterhuis' visie op arbeid stemt tot nadenken', *Nederlands dagblad* (16 augustus 1984), <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010628240:mpeg21:a0108> (26 mei 2022).
- Limburger koerier*, 'De taak der vrouw.' (4 augustus 1926),
<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010348692:mpeg21:a0117> (23 mei 2022).
- Limburger koerier*, 'Het vrouwenvraagstuk.' (12 juni 1908),
<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB23:001164110:mpeg21:a00022> (23 mei 2022).
- Naber, Johanna, 'Woorden van anderen.', *Deli courant* (06 maart 1926),
<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB15:000081054:mpeg21:a00027> (24 mei 2022).
- Nieuwe Haarlemsche courant*, 'Iets over de vrouwen-quaestie.' (17 januari 1899),
<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMNHA03:178967116:mpeg21:a00001> (18 april 2022).
- Nieuwe Hoornsche courant* (o.a.), 'Hebt lief en weest schoon' (10 november 1928),
<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMWFA01:000241080:mpeg21:a00056> (18 april 2022).
- Nieuwsblad van het Noorden*, 'Leege handen.' (3 januari 1931),
<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010674988:mpeg21:a0229> (24 mei 2022).
- Overijsselsch dagblad*, 'Centrum Staatkundige Vorming oordeelt: Gehuwde vrouw hoort primair in haar gezin thuis' (10 augustus 1951),
<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB23:001267034:mpeg21:a00085> (26 mei 2022).
- Posthumus-Van der Groot, W. H. (red.), *Van Moeder op Dochter. Het aandeel van de vrouw in een veranderende wereld* (Leiden 1948).
- Rotterdamsch nieuwsblad*, 'Wekelijksche Kalender' (25 maart 1897),
<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010176809:mpeg21:a0153> (18 april 2022).
- Utrechts volksblad*, 'Welke problemen kent de vrouw van 50?' (10 maart 1938),
<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010941530:mpeg21:a0148> (18 april 2022).
- Westfriesch dagblad onze courant*, 'Kinderlooze huwelijken.' (6 januari 1932),
<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMWFA01:000286004:mpeg21:a00018> (18 april 2022).
- Wolff, Betje, *Proeve over de opvoeding* (Meppel/Amsterdam 1977).

Literatuur

- Allen, Ann Taylor, *Feminism and Motherhood in Western Europe, 1890-1970: The Maternal Dilemma* (New York 2005).
- Auestad, Lene, *Psychoanalysis and Politics: Exclusion and the Politics of Representation* (Londen 2012).
- Blok, Anton, 'Het narcisme van de kleine verschillen', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 24 (1997) 2, 159-187.

- Braun, Marianne, *De prijs van de liefde. De eerste feministische golf, het huwelijksrecht en de vaderlandse geschiedenis* (Amsterdam 1992).
- Buchanan, Lindal, *Rhetorics of Motherhood* (Carbondale 2013).
- Buma, Marcelle, 'Het mantelpakkenfeminisme', *Historica* 44 (2021) 3, 46-51.
- Burke, Peter, 'Freud and Cultural History', *Psychoanalysis and History* 9 (2007) 1, 5-15.
- Burke, Peter, *What is Cultural History?* (Cambridge 2019).
- Cornell, Drucilla L., 'Gender, Sex, and Equivalent Rights', in: Judith Butler en Joan W. Scott (red.), *Feminists theorize the political* (New York 1992), 280-296.
- De Graaf, Arie, 'De vruchtbaarheid van vrouwen in de twintigste eeuw', in: O.W.A. Boonstra et al. (red.), *Twee eeuwen Nederland geteld* (Den Haag 2007) 99-128.
- De Vries, Petra, 'Redactioneel. De tweede feministische golf in herinnering', *Tijdschrift voor Genderstudies* 9 (2006) 2, 2-11.
- Dekker, Jeroen J.H., 'Vrouw en opvoeding sinds de late negentiende eeuw', *Low Countries Historical Review* 130 (2015) 2, 70-91.
- Downs, Laura Lee, *Writing Gender History* (Londen 2010).
- Edwards, Natalie, *Voicing Voluntary Childlessness* (Bern 2016).
- Everard, Myriam, 'Mensch-boven-de-seksen: Het radicale denken over sekse in de eerste feministische golf', in: Myriam Everard en Ulla Jansz (red.), *Sekse: Een begripsgeschiedenis* (Hilversum 2018) 175-199.
- Francus, Marilyn, *Monstrous Motherhood: Eighteenth-Century Culture and the Ideology of Domesticity* (Baltimore 2012).
- Gandolfo, Enza, 'A Lesser Woman? Fictional Representations of the Childless Woman', in: Marie Porter, Patricia Short en Andrea O'Reilly (red.), *Motherhood: Power and Oppression* (Toronto 2005) 111-123.
- Greven, Elsbeth, *Freud uitgegeven* (Leiden 2006).
- Gunn, Simon, *History and Cultural Theory* (New York 2014).
- Gupta, Jyotsna Agnihotri, *New Reproductive Technologies, Women's Health and Autonomy: Freedom or Dependency?* (Delhi 2000).
- Halsema, Annemie, 'Luce Irigaray', in: Carolien Ceton (red.), *Vrouwelijke filosofen* (Amsterdam 2013) 816-826.
- Harbers, Frank, 'Naar een massapers, 1869-1940', in: Huub Wijffjes en Frank Harbers (red.), *De krant. Een cultuurgeschiedenis* (Amsterdam 2019) 121-163.
- Hird, Myra, 'Vacant wombs: feminist challenges to psychoanalytic theories of childless women', *Feminist Review* 75 (2003) 1, 5-19.
- Kelso, Julie, *O Mother, Where Art Thou* (Londen 2007).
- Kok, Jan, en Jan van Bavel, 'Stemming the tide. Denomination and religiousness in the Dutch fertility transition, 1845-1945', in: Renzo Derosas en Frans van Poppel (red.), *Religion and the Decline of Fertility in the Western World* (Dordrecht 2006), 83-105.
- Kool-Smit, Joke, 'Het onbehagen bij de vrouw', *De Gids* 9/10 (1967) 267-281.
- Knippenberg, Hans, en Sjoerd de Vos, 'Tussen crisis en verzuiling: regionale verschillen in vruchtbaarheid in Nederland tijdens het interbellum', in: Jan Kok en Jan van Bavel (red.), *De levenskracht der bevolking* (Leuven 2010) 109-140.
- Loewenberg, Peter, *Decoding the Past. The Psychohistorical Approach* (New York 1983).

- Lynch, Ingrid, Tracy Morison, Catriona Ida Macleod, Magdalena Mijas, Ryan du Toit and Simi Seemanthini, 'An Historical Analysis of Scholarship on Voluntary Childlessness (1920-2013)', in: Natalie Sappleton (red.), *Voluntary and Involuntary Childlessness: The Joys of Otherhood?* (Bingley 2018), 11-47.
- Philip Morgan, S., 'Late Nineteenth- And Early Twentieth-Century Childlessness', *American Journal of Sociology* 97 (1991) 3, 779-807.
- Pott-Buter, Hettie, en Kea Tijdens (red.), *Vrouwen leven en werk in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1998).
- Roper, Lyndal, 'Martin Luther's Body: The "Stout Doctor" and His Biographers', *American Historical Review* 115 (2010) 2, 351-384.
- Roper, Lyndal, *Oedipus and the Devil: Witchcraft, Religion and Sexuality in Early Modern Europe* (Londen 2005).
- Sandelowski, Margarete J., 'Failures of Volition: Female Agency and Infertility in Historical Perspective', *Journal of Women in Culture and Society* 15 (1990) 3, 475-499.
- Storme, Hans, 'Een smert voor de gehoude. Steriliteit en kinderloosheid in de vroeg-moderne tijd: een terreinverkenning', *Revue belge de philologie d'histoire* 72 (1994) 4, 835-860.
- Szreter, Simon, Robert A. Nye en Frans van Poppel, 'Fertility and Contraception during the Demographic Transition: Qualitative and Quantitative Approaches', *Journal of Interdisciplinary History* 34 (2003) 2, 141-154.
- Thijs, Paula, Mickey Steijaert, Djoeke Ardon, Franca Hehenkamp en Ingrid Doorten, *Vrij om te kiezen? Genderstereotypen en de levensloop* (Amsterdam 2022).
- Van Bavel, Jan, en Jan Kok (red.), *De levenskracht der bevolking* (Leuven 2010).
- Van den Bandt, Marie-Louise, *Vrijwillig kinderloze vrouwen. Verkenningen rond een keuze* (Wageningen 1982).
- Van Lente, Dick, en Onno de Wit, 'Machines en lezers', in: Henk Kleijer, Ad Knotter en Frank van Vree (red.), *Tekens en Teksten. Cultuur, communicatie en maatschappelijke veranderingen vanaf de late middeleeuwen* (Amsterdam 1992) 81-93.
- Van Poppel, Frans en Hugo Röling, 'Physicians and Fertility Control in the Netherlands', *Journal of Interdisciplinary History* 34 (2003) 2, 155-185.
- Van Vree, Frank, 'Massapers en modernisering', in: Henk Kleijer, Ad Knotter en Frank van Vree (red.), *Tekens en Teksten. Cultuur, communicatie en maatschappelijke veranderingen vanaf de late middeleeuwen* (Amsterdam 1992) 95-108.
- Wright, Elizabeth, *Psychoanalytic Criticism: Theory in practice* (Abingdon 2003).
- Zimmerman, Kirsten, 'De eerste feministische golf (1870-1920). De dynamische strijd toen als basis voor nu' (publicatiedatum onbekend), <https://www.gendergeschiedenis.nl/gendergeschiedenis/dossiers/227-de-eerste-feministische-golf-1870-1920-de-dynamische-strijd-toen-als-basis-voor-nu> (9 juni 2022).

Figuren

Figuur 1, grafiek geboortedaling via:

Van Poppel, Frans en Hugo Röling, 'Physicians and Fertility Control in the Netherlands', *Journal of Interdisciplinary History* 34 (2003) 2, 155-185, aldaar 156.